

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.82(497.4)Litija)

Prejeto: 30. 5. 2011

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, univ. dipl. umetnostni zgodovinar, dr. umetnostne zgodovine, kustos za starejšo arhitekturo,
muzejski svetovalec, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Pot na Fužine 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: igor.sapac@mao.si

Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke

IZVLEČEK

Na območju Litije, Šmartna in Gabrovke je v visokem in poznem srednjem veku poleg redkih utrjenih ministerialskih gradov stalo zlasti veliko neutrjenih plemiških dvorov. Dvori so tako kot gradovi opravljali funkcije plemiških rezidenc in središč zemljiških posesti, a drugače od njih niso imeli utrdbenih sestavin in niso presegali višine dveh nadstropij. Raziskave kažejo, da so imeli plemiški dvori na obravnavanem območju enako kot v drugih delih Slovenije večinoma obliko dvonadstropnih stolpastih dvoceličnih stavb. V novem veku so vse na obravnavanem območju identificirane stavbe srednjeveških dvorov vključili v zasnove renesančnih dvorcev iz 16. in 17. stoletja. Zato je treba za opredelitev arhitekturnih značilnosti srednjeveških dvorov natančno analizirati stavbni razvoj dvorcev, v katere so jih pozneje vključili. Na obravnavanem območju je ta naloga dokaj težavna, saj so mnoge stavbe v 20. stoletju propadle in jih je mogoče analizirati le še na podlagi skromnih materialnih ostankov in pisnih ter slikovnih virov.

KLJUČNE BESEDE

Litija, Šmartno pri Litiji, Gabrovka, Bogenšperk, Selo, Črni Potok, Grmače, Slatna, Pogonik, Knežija, Knežji pot, Ponoviče, Boltija, Turn pri Gabrovki, Cerkno, Gabrje, Hotič, Grbin, gradovi, dvori, dvorci, arhitekturni razvoj, romanika, gotika

ABSTRACT

THE PROBLEM OF THE ARCHITECTURAL HISTORY OF MEDIEVAL NOBLE COURTS IN THE AREA OF LITJA, ŠMARTNO AND GABROVKA

Apart from a few fortified ministerial castles, there were a considerable number of unfortified noble courts in the area of Litija, Šmartno and Gabrovka during the Middle Ages. Just like castles, mansions served as noble residences and centres of estates, with the only difference that they did not have any fortification components and were not more than two-storey buildings. The research shows that most noble courts in the area under discussion, as well as in other parts of the territory of present-day Slovenia, took the shape of two-storey tower-like two-cell buildings. In the Modern Period all buildings of medieval courts identified in the area concerned were included in the designs of Renaissance mansions of the 16th and 17th century. Therefore, in order to determine the architectural features of medieval courts a careful analysis should be made of the architectural development of mansions into which they were later incorporated. In the case of the area under discussion, this task is relatively difficult, as many buildings were destroyed in the 20th century and can only be analysed on the basis of scarce material remnants as well as written and pictorial sources.

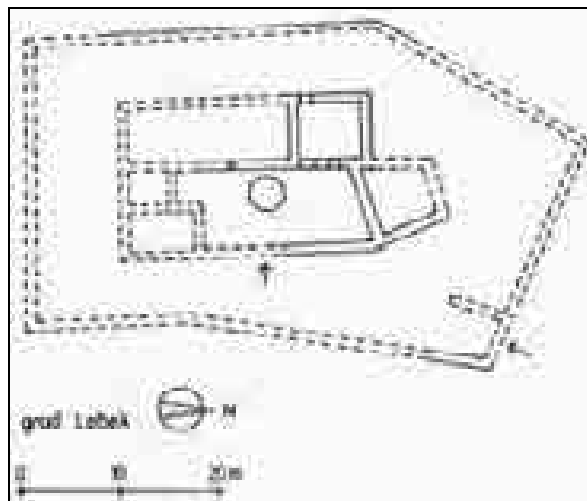
KEY WORDS

Litija, Šmartno pri Litiji, Gabrovka, Bogenšperk, Selo, Črni Potok, Grmače, Slatna, Pogonik, Knežija, Knežji pot, Ponoviče, Boltija, Turn pri Gabrovki, Cerkno, Gabrje, Hotič, Grbin, castles, courts, mansions, architectural development, Romanesque period, Gothic period

Ozemlje med Litijo, Šmartnim in Gabrovko je bilo nekoč med tistimi območji na Slovenskem, kjer so bile grajske stavbe posejane najbolj na gosto. Že bežni pogled na veliko panoramsko upodobitev Bogenšperka z okolico iz Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske kaže, da so bile grajske stavbe na območju Litje in Šmartna v 17. stoletju skoraj za vsakim večjim cestnim ovinkom.¹

Številnost grajskih stavb seveda ni bila odraz posebnega bogastva tega območja, ampak je pričala o veliki razdrobljenosti zemljiške posesti. Na tem območju nikoli ni bilo velikih in pomembnih utrjenih srednjeveških ministerialskih gradov. Le Lebek v bližini Vač in morda tudi Vernek pri Kresnicah sta se mogla meriti s povprečnimi ministerialskimi gradovi na Kranjskem in Štajerskem.² Drugi srednjeveški gradovi na tem območju so nastali razmeroma pozno in so bili zelo majhni. Gradova Podpeč (Galenštajn) in Šentjurjeva gora pri Gabrovki sta bila denimo med najmlajšimi in najmanjšimi visokosrednjeveškimi gradovi na Kranjskem. Majhen je bil tudi grad Lihtenberk pri Bogenšperku, ki je imel tako kot bližnji grad Gamberk v Zasavju v srednjem veku zgolj obliko utrjenega stanovanjskega stolpa oz. trdne hiše in je bil brez obzidanega notranjega dvorišča, kakršna so bila v 13. stoletju malodane obvezna sestavina slehernega gradu, pa naj je bil še tako skromen. Gradova

Lihtenberk in Gamberk sta bila s stavbno zasnovo še najbolj primerljiva z neutrjenimi dvori v obliki oglatih stolpov. Prav stolpastih dvorov je bilo na tem območju v poznem srednjem veku zelo veliko in v tem prispevku želim opozoriti na njihovo arhitekturnozgodovinsko problematiko.³

Tloris razvaljenega srednjeveškega gradu Lebek pri Vačah (Igor Sapač, 1999).

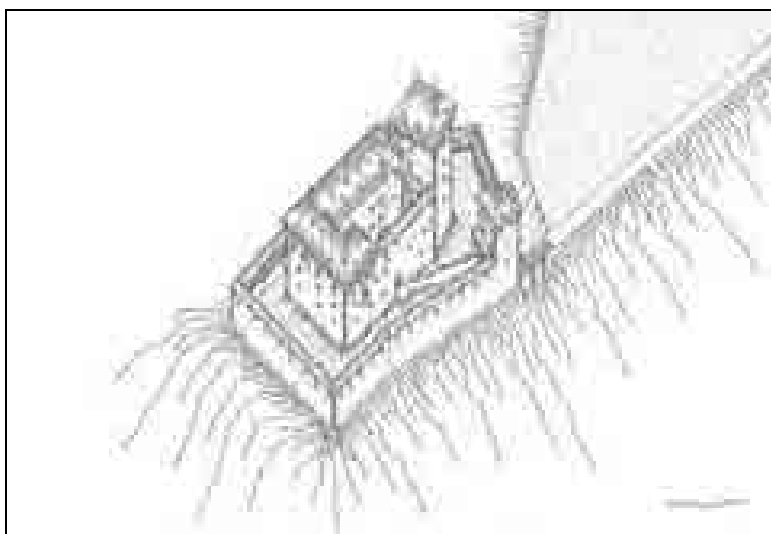

Detajl velike panoramske upodobitve Bogenšperka z okolico iz Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske.

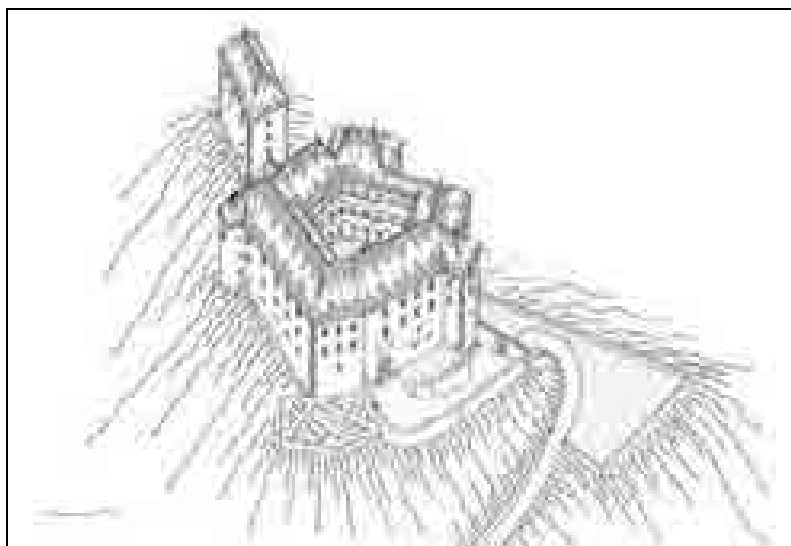
¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, upodobitev med str. 620 in 621.

² Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 94–98, 132–134; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 182–183. Za grad Vernek prim. tudi Djuričič, *Zasavski gradovi*; Črešnar-Mlekuž-Rutar-Nadbath, Vernek, str. 404–406.

³ Za temeljni pregled grajskih stavb na tem območju prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Hauptman, *Gradovi in graščine v litijski občini*; Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*; Stopar, *Grajske stavbe* 10; Stopar, *Grajske stavbe* 13.

Aksonometrična študija gradu Lebek. Poskus rekonstrukcije podobe v 16. stoletju. (Igor Sapač, 2011).

Aksonometrična študija gradu Gamberk. Poskus rekonstrukcije podobe v 18. stoletju. Nad novoveškimi stavbnimi trakti dominira prvotni srednjeveški stanovanjski stolp (Igor Sapač, 2011).

Neutrjeni srednjeveški dvori so bili plemiške rezidence, a jih ni mogoče enačiti z utrjenimi srednjeveškimi gradovi. Med 13. in 15. stoletjem so bili kot bivališča najnižjega plemstva in središča manjših fevdalnih zemljiških posesti po vseh nemških deželah zelo razširjeni, a se v srednjeveških pisnih virih zaradi majhnega pomena omenjajo precej manj pogosto od večjih utrjenih gradov. Že v 15. in 16. stoletju so mnoge od teh stavb opustili. Tiste, ki so ostale, so pozneje vključili v zasnove novoveških plemiških rezidenc.⁴ V neokrnjeni obliki se v evropskem prostoru ni ohranila skoraj nobena takšna stavba. Prav zato je terminološka opredelitev tovrst-

nih stavb drugače kakor pri gradovih ali dvorcih v različnih srednjeevropskih državah zelo različna in neenotna.⁵ Temeljni pregledi srednjeevropske grajske arhitekture teh stavb večinoma ne obravnavajo.⁶ Zaradi naštetega je zavest o neutrjenih dvorih kot o značilnih bivališčih nižjega srednjeveškega plemstva danes precej manj prisotna kot zavest o utrjenih srednjeveških gradovih. To velja za vso srednjo Evropo, še zlasti pa za slovenski prostor, kjer je preučevanje grajske dediščine šele na začetku.

⁵ Prim. Svoboda idr., *Encyklopedie Českých tvrzí*.

⁶ Prim. npr. Piper, *Burgenkunde*; Tuulse, *Burgen des Abendlandes*; Moos, *Turm und Bollwerk*; Líbal, *Burgen und Festungen in Europa*; Zeune, *Burgen*; Krahe, *Burgen des deutschen Mittelalters*; Biller-Großmann, *Burg und Schloss*; Neumann, *Festungsbau-Kunst und -Technik*.

⁴ Prim. Zahn, Gülthöfe, str. 168 in sl.; Stopar, *Razvoj*, str. 13.

Zemljevid z označenimi lokacijami obravnavanih grajskih stavb (Igor Sapač, 2011).

Doslej opravljene raziskave kažejo, da je bilo na območju današnje Slovenije med 12. in 14. stoletjem srednjeveških dvorov prav toliko ali celo nekaj več kot srednjeveških gradov. Večina jih je nastala med 13. in 14. stoletjem, ko je bila srednjeveška kolonizacija najbolj intenzivna. Takrat je večina utrjenih visokosrednjeveških gradov že stala. Vse kaže, da so plemiški dvori v tistem obdobju nastajali zlasti kot posledica omejevanja nižjih ministerialov v težnjah po večji svobodi, osamosvajanju in novih lastnih gradovih s strani višjega plemstva. Zaradi naštetega in zaradi izčrpanih možnosti za kolonizacijo od druge polovice 13. stoletja novih utrjenih gradov skoraj nikjer več niso gradili. Tako je višje plemstvo preprečilo nadaljnje krhanje osrednje oblasti in postopno anarhijo. S prepovedjo gradnje novih gradov je bilo nižje plemstvo obsojeno na življenje v dvorih ali pa na služenje v gradovih višjega plemstva.⁷ Dvori so bili v tistem obdobju torej do neke mere alternativa gradovom. Tako kot gradovi so opravljali funkcije plemiških rezidenc in središč zemljiških posesti, a drugače od njih niso smeli imeti utrdbenih sestavin in presegati višine dveh nadstropij. Dvore so plemiči drugače kakor gradove smeli graditi brez privoljenja deželnega kneza.⁸ Ker so imeli dvori precej manjši pomen od gradov, se v srednjeveških listinah precej manj pogosto omenjajo. V dvorih je živel plemstvo, ki si v glavnem ni zagotovilo mesta med pomembnejšim deželnim plemstvom. V 13. in 14. stoletju število dvorov

najbrž ni bilo bistveno večje od števila gradov. Pozneje se njihovo število ni povečevalo, saj so si v 13. stoletju uspeli gradove pozidati tudi številni manj pomembni ministeriali; grad v 13. stoletju ni bil več izjema, tako kot denimo v 11. stoletju. Številni novi dvori po 13. stoletju niso bili več potrebni. V 15. stoletju je njihovo število začelo upadati. Eden glavnih razlogov za ta proces je bilo izumiranje starih plemiških družin. Deželni knez je novo višje plemstvo lahko pridobil le iz vrst nižjega plemstva, kar dokazuje proces povzdigovanja viteзов med barone v drugi polovici 15. stoletja. Tako je bilo konec srednjega veka gradov dovolj, dvorov pa preveč.⁹ Takrat so dvori kot skromnejša različica srednjeveške plemiške rezidence večinoma izgubili pomen. Številne so že v 15. in 16. stoletju opustili in podrli, tisti, ki so ostali, pa so bili temeljito prezidani ali vključeni v nove zasnove novoveških dvorcev. Zato ni presenetljivo, da Clobucciaricheve, Valvasorjeve in Vischerjeve upodobitve iz 17. stoletja srednjeveških dvorov v avtentični podobi ne kažejo več. Šele v zadnjih desetletjih opravljene raziskave so pokazale, da so bili dvori v poznem srednjem veku pomembna in zelo številna skupina grajske arhitekture na Slovenskem ter da so ključnega pomena za razumevanje celotnega razvoja srednjeveške in tudi novoveške grajske arhitekture v 16. in 17. stoletju.¹⁰

Prvi raziskovalec arhitekture srednjeveških plemiških dvorov na Slovenskem Ivan Stopar je ugotavljal, da je oznaka dvor ohlapna in da v načelu označuje zgolj stavbo z nekim posebnim pravnim statusom; posamezne stavbe te oznake naj ne bi bile dobile zaradi specifične stavbne zasnove, marveč predvsem zato, ker so bili njihovi lastniki oproščeni običajne desetine. Po drugi strani je Stopar opozoril, da so imeli dvori pogosto obliko stolpov.¹¹ Ob tem je treba dodati, da so doslej opravljene raziskave v slovenskem prostoru razkrile le zidane srednjeveške dvore, ki so imeli stolpasto obliko, drugače zasnovanih dvorov, denimo v obliki večjih domačij oziroma hiš, pa raziskave doslej niso odkrile. Zaenkrat vse kaže, da so imeli srednjeveški plemiški dvori oziroma osrednja poslopja njihovih stavbnih kompleksov praviloma obliko eno- ali dvonadstropnih oglatih stolpastih stavb. Zato tudi ni mogoče pritrditi Dušanu Kosu, ki ločuje stolpe od dvorov in domneva, da so bili dvori skromnejša

⁹ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 9.

¹⁰ Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 125–131; Stopar, *Architektursymbolik*, str. 147–169; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 9 in sl.; Stopar, *Gradovi (Gotika v Sloveniji)*, str. 394–395, 398–400; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*; Kos, *Vitez in grad*, str. 32–36; Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21, 80, 84; Sapač, *Srednjeveški gradovi ob reki Savi*, str. 85–101.

¹¹ Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21, 80, 84.

⁷ Kos, *Med gradom in mestom*, str. 125–128, 217.

⁸ Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 130.

poslopja od stolpov.¹² Ivan Stopar je ugotovil, da se od druge polovice 13. stoletja, zlasti pa v 14. in 15. stoletju v pisnih virih iste stavbe oziroma lokacije bivališč najnižjega plemstva pogosto omenjajo z dvema različnima terminoma kot turn (stolp) ali hof (dvor), v nekaterih redkih primerih pa se v istem dokumentu omenjajo hkrati z dvema terminoma kot turn und hof (stolp in dvor). Ugotovil je, da se vse te omembe nanašajo na neutrjene stolpaste dvore, ki so se pojavili ob starejših utrjenih visokosrednjeveških gradovih. Stopar je razvil in dokazal tezo, da gre vselej za samo eno stavbo, pri čemer izraz hof (dvor) pomeni pravni status stavbe, izraz turn (stolp) pa njeno arhitekturno zasnovo. Tezo je podkrepil z navedbo, da je večina dvonadstropnih dvorov s strmimi strehami zlasti v primerjavi z nizkimi skromnimi kmečkimi hišami v okolici učinkovala kot stolp.¹³

Stopar je tudi ugotovil, da so bila pravila za gradnjo srednjeveških dvorov trdno določena. O tem priča več pravnih kodeksov iz 13. stoletja; ne nazadnje tudi znameniti Sachsenspiegel – Saško ogledalo Eikeja von Repgowa. V tem priročnem pravnem kompendiju so dokaj natančno določeni omejitveni normativi, ki naj preprečijo, da bi dvori dobili značaj utrd. Tako brez privoljenja deželnega kneza nihče ne sme postaviti hiše ali gradu. Pač pa ima vsak plemenitnik pravico, da si na svoji posesti tudi brez knezovega soglasja postavi dvonadstropno stavbo, ki pa ne sme imeti utrdbenih sestavin: obrambnega hodnika, obzidja in zidne krone z nadzidki. Vhod ne sme biti več kot za višino kolen nad tlemi. Dovoljen je zgolj obrambni jarek, pa še ta je lahko le devet čevljev širok in sedem čevljev globok.¹⁴ Ločnica med utrjenimi gradovi in neutrjenimi dvori je bila torej natanko določena. Pravni kodeksi seveda ne dokazujejo, da so bili vsi dvori dvonadstropni ali v celoti zidani. Najbrž so bili nekateri dvori nizki in napol leseni; takšne zasnove so bile pogoste tudi še pri skromnejših dvorih oziroma dvorcih v 17. stoletju, ki jih kažejo nekatere Valvasorjeve upodobitve. Srednjeveški leseni stavbni deli zobu časa kajpak niso kljubovali tako uspešno kot zidani in zato danes nikjer na Slovenskem niso več ohranjeni.

Razvaljeni srednjeveški stolpasti dvor Kebelj na Pohorju (foto: Igor Sapač, 1995).

V nespremenjeni obliki se na območju današnje Slovenije, tako kot večinoma tudi drugod v srednji Evropi, niso ohranili niti zidani deli srednjeveških dvorov. V še najbolj avtentični obliki in brez sledov sekundarnih predelav je ohranjen dvonadstropni stolpasti dvor pri Keblju na Pohorju na Štajerskem, ki je sicer razvaljen, a razpoznaven še v celotnem obsegu zidanih delov. Njegova zasnova je pomembna, ker ima ohranjene tudi številne značilne detajle. Kot taka edina v slovenskem prostoru dokaj celovito posreduje predstavo o značilnih stolpastih dvorih iz 13. in 14. stoletja.¹⁵ Za predstavo o podobi neutr-

¹² Kos, *Vitez in grad*, str. 33.

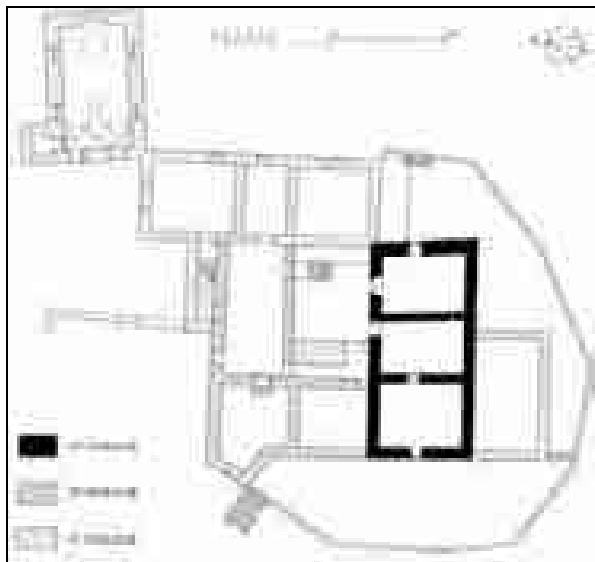
¹³ Stopar, *Architektursymbolik*, str. 151. Stoparjevo tezo, da termina stolp in dvor pogosto označujeta isto stavbo, potrjuje tudi primer renesančnega dvorca Thurnhof pri Krki na avstrijskem Koroškem, ki se je razvil iz neutrjenega stolpastega dvora iz 13. stoletja; njegovo ime je sestavljeno iz oznak Turn (stolp) in Hof (dvor). Prim. Kohla, *Kärntens Burgen*, str. 319.

¹⁴ Repgow, *Der Sachsenspiegel*, Landrecht III, Kap. 66, str. 213; Stopar, *Architektursymbolik*, str. 147–169; Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21; prim. Stopar, *Razvoj*, str. 130.

¹⁵ Stavba se v virih omenja od leta 1312 (Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 336). V 16. stoletju je bila opuščena, a njeno zidovje se je ohranilo v skoraj povsem neokrnjeni obliki. Stolp je pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri 12 x 9 m in ima poldrugi meter debele kamnite zidove. Obsega tri etaže in je bil sprva pokrit s strmo štirikapno leseno streho. Vhod je v pritličju. Spodnji etaži sta bili prečno predeljeni z lesenimi stenami. Za vertikalno komunikacijo so služila lesena stopnišča, ki so bila sredi stavbe. Pritličje je služilo za shrambe in je bilo osvetljeno le skozi dve ozki lini. Vrhnji nadstropji sta služila za bivanje in sta imeli velika biforna okna gotških oblik z zidanimi obokenskimi klopmi na notranji strani. Vse tri etaže so bile opremljene z lesenimi tramovnimi stropi. Drugo nadstropje ni imelo prečnih sten; tam je bila dvorana, ki je bila opremljena s kaminom in konzolnim straniščem. Na stavbi ni nobenih

jenih stolpastih dvorov lahko služi tudi nekdanji obcestni hospic Jenkova kasarna na Zgornjem Jezerskem, ki izvira sicer šele iz sredine 16. stoletja, a je po zasnovi in z ohranjenimi detajli povsem primerljiv s poznosrednjeveškimi plemiškimi dvori. Posebno dragoceni so zlasti ohranjeni leseni deli, ki jih drugod na Slovenskem ni več mogoče najti.¹⁶ Takšne zasnove so imeli tudi stolpasti dvori na širšem območju Litije in v Zasavju.

S trocelično zasnovo Jenkove kasarne je dobro primerljiv zlasti nekdanji dvor Medija pri Izlakah, ki je nastal v 13. stoletju, v 17. stoletju pa so ga vključili v zasnovo novoveškega dvorca, skoraj povsem uničenega leta 1944. Dvor Medija je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 18,6 m in že od začetka dvonadstropen.¹⁷ Vse kaže, da je bil eden največjih in morda tudi najbolj zgodnjih visokosrednjeveških plemiških dvorov v Zasavju. Drugi dvori na tem območju so bili večinoma nekaj manjši. Doslej opravljene raziskave kažejo, da so imeli stolpasti dvori na tem območju tako kot v

Tloris pritličja dvorca Medija z označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2011).

sledov, ki bi kazali na kakršnekoli utrdbene elemente. Prim. Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 139–141; Stopar, *Razvoj*, str. 127–131; Makarovič, *Pričevanje gotskega stolpa*, str. 143–205; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*. Od nekoč k dvoru pripadajočega gospodarskega kompleksa je razpoznavna le še lokacija na bližnji ravnici ob dostopni poti k zidani stolpasti stavbi. Prim. Makarovič, *Pričevanje gotskega stolpa*.

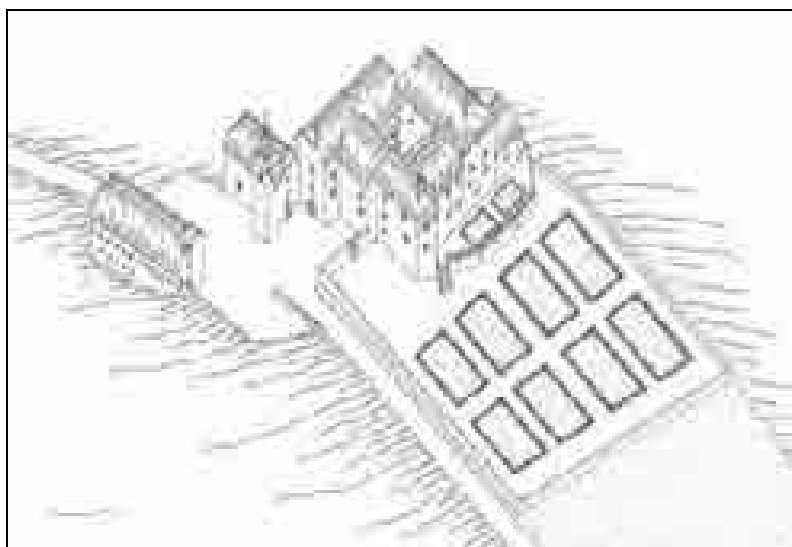
¹⁶ Prim. Fister, *Umetnost stavbarstva*, str. 195–196, 394. Poleg stavbe Jenkove kasarne je mogoče z deloma lesenimi srednjeveškimi in novoveškimi dvori primerjati tudi Peklarjevo ali grofovsko hišo iz leta 1695 v Trbovljah (Trg Franca Fakina 5).

¹⁷ Stopar, *Architektursymbolik*, str. 153, 162; Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 99–112.

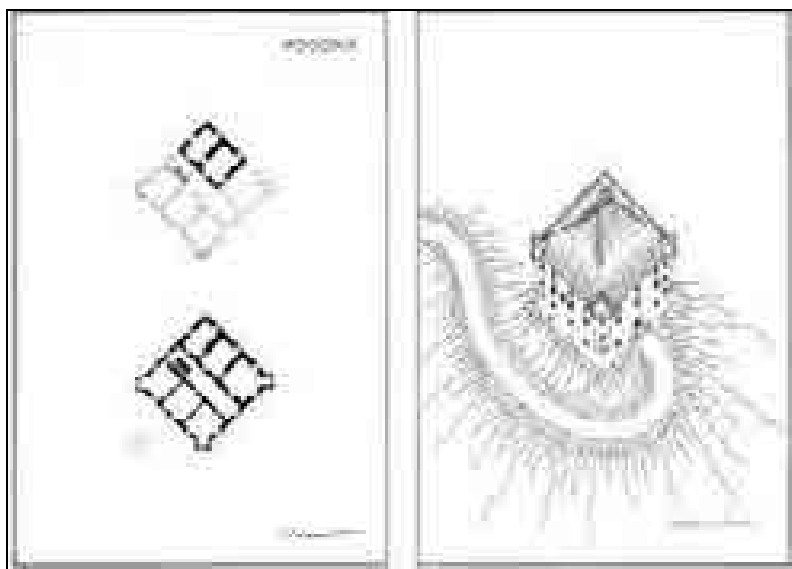
drugih delih Slovenije večinoma obliko dvonadstropnih dvoceličnih stavb, pozidanih na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 15 metrov. Njihovi obodni zidovi so bili debeli okoli 1 m. V pritličju je bila osrednja veža z lesenim stopniščem in ob njej kuhinja. V prvem nadstropju so bili bivalni prostori, v drugem nadstropju pa je bila dvorana. Notranjščina je bila v pritličju in nadstropju z zidano ali leseno steno prečno razdeljena na dva ali tri prostore. Etaže so bile ločene z lesenimi tramovnimi stropnimi konstrukcijami. Okenske in vratne odprtine so bile opremljene s kamnitimi okviri, ki so bili na večini stavb najbrž zelo utilitarno oblikovani. Stolpasto učinkujoča neutrujena stavba dvorca je bila vselej vključena v večji kompleks z gospodarskimi poslopji; ta so bila najbrž večinoma lesena in se nikjer niso ohranila. Ker doslej na nobeni lokaciji niso bile opravljene arheološke raziskave, je o zasnovah kompleksov in o podobi gospodarskih poslopij ob stolpastih dvorih mogoče zgolj ugibati.

Arhitekturne zasnove večine stolpastih dvorov na Slovenskem je mogoče analizirati zlasti na podlagi stavbnih analiz renesančnih dvorcev, v katere so jih bili v 16. in 17. stoletju vključili. Najznačilnejši na takšen način ohranjeni nekdanji dvori so razpoznavni v zasnovah dvorcev Turn pri Velenju, Eggenwald pri Gornji Radgoni, Hrastovec v Slovenskih goricah, Gracarjev turn pod Gorjanci, Otočec ob Krki, Škrljevo in Rakovnik pri Šentrupertu, Trebnje na Dolenjskem, Boštanj pri Grosupljem, Studeno pri Postojni ter Polhov Gradec, Radovljica in Strmol na Gorenjskem. Ob tem je zanimivo, da so skromne srednjeveške stolpate dvore ponekod vključili tudi v velikopotezno zastavljene nove zasnove dvorcev in zaradi tega do neke mere okrnili skladnost nove kompozicije. V več primerih so prvotne dvore takrat, ko so jih vključili v večje zasnove novoveških dvorcev, povišali. Tako se je njihov stolpasti učinek še povečal. Prav zaradi stolpastih dvorov, vključenih v zasnove novoveških dvorcev, so prvi raziskovalci grajske arhitekture na Slovenskem napačno sklepali, da se je večina srednjeveških gradov razvila iz prvotnih stolpov.¹⁸ V drugih primerih so stare dvore ob vključitvi v nove zasnove renesančnih dvorcev povsem preoblikovali in jih povsem prilagodili novim delom. V teh primerih je ločevanje srednjeveških in novoveških sestavin mogoče le na podlagi natančne in poglobljene stavbne analize. V nekaterih primerih le značilna imena kot npr. Turn, Podturn ali Turnišče kažejo, da je zasnova novoveškega dvorca nastala na lokaciji oziroma z vključitvijo srednjeveškega stolpastega dvorca.

¹⁸ Prim. Komelj, *Srednjeveška grajska arhitektura*.

Aksonometrična študija dvorca Medija z vključenim srednjeveškim dvorom v 18. stoletju (Igor Sapač, 2011).

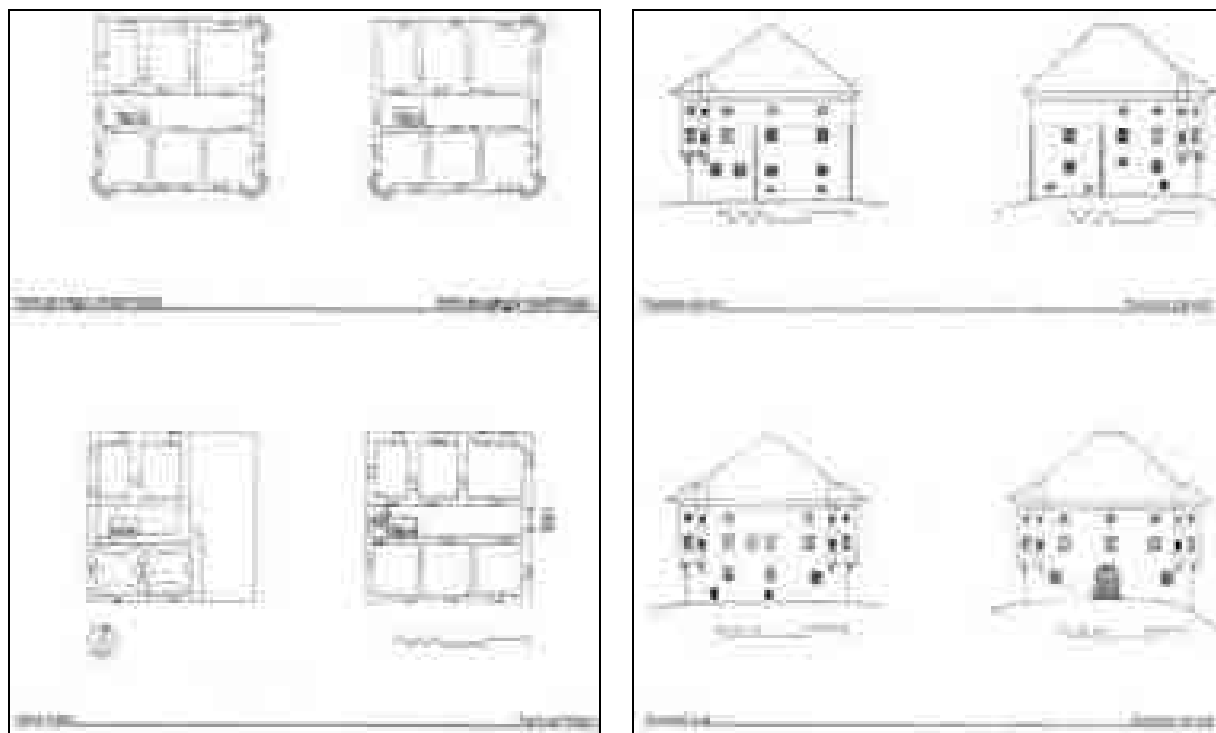
Pogonik pri Litiji. Tloris prvega nadstropja z označenim prvotnim stolpastim dvorom in aksonometrična študija renesančnega dvorca iz 16. stoletja (Igor Sapač, 2003).

Vse naštetu je značilno tudi za problematiko preučevanja srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. Na tem območju je bilo tovrstnih stavb v visokem in poznem srednjem veku zelo veliko. Mnoge so pozneje vključili v novoveške dvorce, od katerih pa so v 19. in 20. stoletju številni propadli. Kljub temu je tudi na podlagi pisnih in slikovnih virov ter materialnih ostankov še mogoče identificirati in z arhitekturnozgodovinskega zornega kota opredeliti številne nekdanje srednjeveške plemiške dvore na tem območju. Tako kot tudi v drugih delih Slovenije so dvori na tem

območju stali v bližini vaških naselbin in na nizkih razglednih vzpetinah, nikoli pa na izpostavljenih in naravno močno zavarovanih lokacijah, kakršne so bile značilne za utrjene srednjeveške gradove.

Na skrajnem severozahodnem robu obravnavanega območja se je na vzpetini nad okljukom reke Save ohranil ostanek nekdanjega dvora **Pogonik**, ki se v pisnih virih prvič omenja leta 1444 kot *Paganik*.¹⁹ Srednjeveški dvor so sredi 16. stoletja

¹⁹ Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 451; Stopar, *Grajske stavbe* 13. Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 446.

Tlorisi in izrisi fasad dvorca Pogonik pri Litiji. Poskus rekonstrukcije podobe pred drugo svetovno vojno (Igor Sapač, 2003).

Razvaline dvorca Pogonik okoli leta 1960 (INDOK).

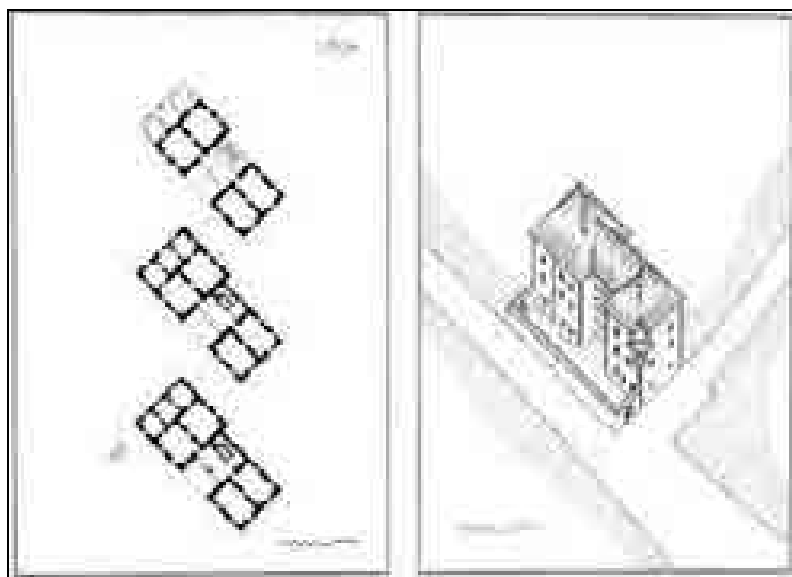
vključili v renesančni dvonadstropni monolitni dvorec, ki so ga bili zgradili gospodje Verneški po opustitvi bližnjega gradu Vernek.²⁰ Dvorec so leta 1944 požgali partizani.²¹ Med letoma 1962 in 1990 so razvaline deloma obnovili in jih preoblikovali v za-

sebno stanovanjsko stavbo.²² Na severozahodni strani obnovljene stavbe sta se ohranili prvotni spodnji dve etaži, nekdanje vrhnje nadstropje pa je sedaj nadomeščeno z novim delom. Nekdanji dvo-

²⁰ Valvasor, *Die Ebre*, XI, str. 446; prim. Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 108–109.

²¹ Prim. Godec, *Litija in reka Sava*, str. 22, 25, 26.

²² Prim. Komelj, *Pogonik*, str. 236. Fotografije dvorca iz obdobja po požigu in pred obnovo, ko je bila dobro vidna neometana struktura zidave s sledovi prezidav, so ohranjene v INDOK centru, v knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu in v zasebni zbirki lastnika dvorca Dušana Gnezde.

Turn v Litiji. Tloris pritličja s ponazoritvijo stavbnih faz in aksonometrična študija stavbne celote v 18. stoletju (Igor Sapač, 2003).

nadstropni dvor je pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 8 x 11 m.²³ Notranjščina je z močno prečno steno razdeljena na dva približno enaka dela. Arhitekturni členi so vsi novejši. Sedaj v klet spremenjeno nekdanje pritličje je bilo sprva opremljeno z lesenim tramovnim stropom, ki je počival na kamnitih konzolah.

Sredi 16. stoletja so stolpasti dvor povišali za eno nadstropje in ga na južni ter vzhodni strani obzidali z novimi prostori. Tako so izoblikovali renesančno kubično gmoto, ki je zgolj ob nadrobnejšem ogledu kazala, da ni nastala v eni sami stavbni fazi. Na treh vogalih so bili dvonadstropni pomoli, ki so sloneli na po dveh trojnih kamnitih konzolah. Na vogalu, kjer je bil vključen prvotni srednjeveški stolpasti dvor, konzolnega pomola ni bilo. Na zunanjsčini in v notranjščini so bili do druge svetovne vojne ohranjeni številni poznogotsko in zgodnjerenesnančno oblikovani stavbni členi iz 16. stoletja.²⁴ V takšni obliki je bil Pogonik ena prvih renesančnih zasnov monolitnih dvorcev na Kranjskem. Na novo renesančno arhitekturno usmeritev je kazala zlasti pravilna kubična stavbna masa s prostori, razvrščenimi simetrično glede na os osrednje veže v pritličju, medtem ko so nekateri poznogotsko oblikovani stavbni členi kazali na močno zakoreninjeno srednjeveško tradicijo. Vogalni pomoli so imeli predvsem funkcijo statusnega simbola in so nadomeščali

vogalne stolpe. Renesnančni dvorec je bil pomemben, saj je kazal, kako so v 16. stoletju v nove zasnove geometrično pravilnih dvorcev spretno vključevali stare zasnove srednjeveških dvorov, ne da bi te hkrati bistveno spremenili ali okrnili. Zaradi tega je nova renesančna zasnova na enem vogalu, ki pa je bil za poglede iz okolice skoraj neopazen, ostala brez konzolnega pomola.

Drugi zanimiv primer srednjeveškega stolpastega dvora, sekundarno vključenega v večji stavbni kompleks, se je ohranil v središču Litije, v bližini župnijske cerkve. Stavba, poimenovana **Turn** ali **Litijski Turn** oziroma **Farbarjev grad**, je bila poleg cerkve osrednja dominantna jedra trške naselbine že v Valvasorjevem času.²⁵ Dvor je stal že vsaj v poznem 14. stoletju.²⁶ Takrat so ga imeli najbrž skupaj s trško naselbino od deželnih knezov Habsburžanov v zastavi Ortenburžani in za njimi do leta 1431 Celjski.²⁷ Analiza zasnove sedanje stavbe kaže, da je prvotni srednjeveški stolpasti dvor vključen v njen vzhodni del, ki je v drugem nadstropju na zunanjsčini poudarjen s konzolnim vogalnim pomolom iz 16. stoletja. V prvotni zasnovi je bil dvor najbrž pravokotna dvocelična dvonadstropna stavba, prekrita s strmo štirikapno streho. Prvotni stavbni členi so zaradi poznejših prezidav sedaj uničeni oziroma zakriti. Morda so ob dvoru že kmalu po njegovem nastanku na južni strani uredili manjše obzidano dvorišče, ki

²³ Neutrjeni stolpasti dvor, ki je zakrit v strukturi poznejšega renesančnega dvorca, je po pripovedovanju lastnika Dušana Gnezde identificiral in opredelil že kastelolog Ivan Komelj okoli leta 1960. Prim. Komelj, Pogonik, str. 236.

²⁴ Enak profil je imel tudi široki, polkrožno sklenjeni glavni portal, ki so ga okoli 1975 prenesli na grad Bogenšperk. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 142.

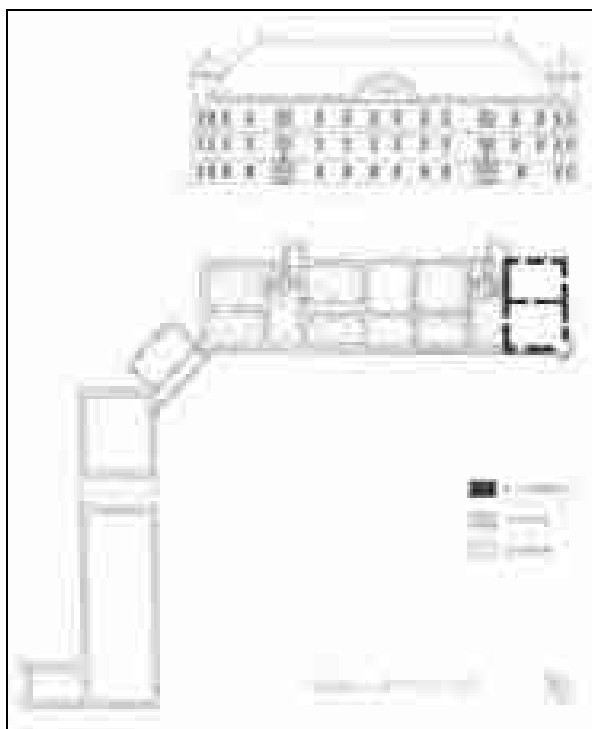
²⁵ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 343–344.

²⁶ Za drugačno mnenje prim. Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 345–346. Stavba je v virih prvič izpričana leta 1583 kot *syz in der Letey* (Golec, navedeno delo, str. 345).

²⁷ Prim. Smole, *Graščine*, str. 260; Godec, *Litija nekoč in danes*, str. 7, 11; Godec, *850 let Litije*, str. 543–548.

ga kažeta Valvasorjevi upodobitvi. Še pred koncem srednjega veka so prvotni stolpasti dvor na zahodni strani dopolnili z novo samostojno stolpasto stavbo, ki je sedaj vključena v zahodni del stavbne zasnove. Stavbna analiza kaže, da je bila tudi tista stavba najbrž že prvotno dvonadstropna. Sredi 16. stoletja so vzhodno stolpasto stavbo prvotnega dvora prezidali in jo v vrhnji etaži opremili s konzolnim vogalnim pomolom, ki je prav takšen kot nekdanji vogalni pomoli bližnjega dvorca Pogonik. Morda so že takrat obe stolpasti stavbi povezali s kratkim veznim traktom, morda pa se je to zgodilo šele v 17. stoletju, v sklopu obnov po požarih v letih 1614 in 1636, v katerih sta bili stavbi poškodovani skupaj z vso naselbino.²⁸ Najbrž so približno sočasno z gradnjo veznega trakta zahodno stolpasto stavbo na zahodni strani dopolnili s prizidkom. Pozneje je bil stavbni kompleks deležen le še manjših predelav. Valvasorjevi upodobitvi kažeta, da so v osemdesetih letih 17. stoletja vezni trakt opremili z arkadnimi hodniki, ki so nadomestili prvotne lesene hodnike. Proces združevanja obeh srednjeveških stolpastih stavb se je zaključil v 19. stoletju, ko so zahodni del nadzidali in nad celoto postavili novo strešno konstrukcijo, ki je optično poenotila podobo dotlej dokaj razgibanih stavbnih mas. Takrat so predelali tudi večino starih stavbnih členov in podrli obzidano južno dvorišče, ki se je umaknilo razširjeni glavni trški ulici.

Vzhodno od Litije je na razgledni terasi nad levim bregom reke Save stal srednjeveški dvor **Ponoviče**, ki je v virih izpričan od 14. stoletja.²⁹ V 16. ali 17. stoletju so stavbo nadomestili z manjšim renesančnim dvorcem, tega pa so okoli leta 1714 najbrž po načrtih arhitekta Carla Martinuzzija (ok. 1673–1726) razširili v mogočni baročni двореc.³⁰ O zasnovi srednjeveškega dvora moremo zgolj ugibati, saj v sedanji baročni zasnovi ni z gotovostjo razpoznaven. Morda je stal na skrajnem južnem delu sedanje zasnove, tik na robu obrečne terase. Tam je v zasnovi sedanje dvonadstropne stavbe razvidna dvočelična struktura, pozidana na manjši pravokotni talni ploskvi. V renesančni dobi so srednjeveški dvor najbrž preoblikovali in ga razširili. Takrat je nastal monolitni двореc na pravokotni talni ploskvi z vežo na sredini. V 18. stoletju so renesančno zasnovo po Valvasorjevi upodobitvi sodeč prezrcalili proti severu, da je nastala dolga dvonadstropna baročna stavba na pravokotnem tlorisu z dvanajstosno simetrično glavno fasado in dvema povprek postavljenima dekorativnima stolpičema na vogalih.

Izris glavne fasade in tloris pritličja dvorca Ponoviče z označenimi domnevnimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2011).

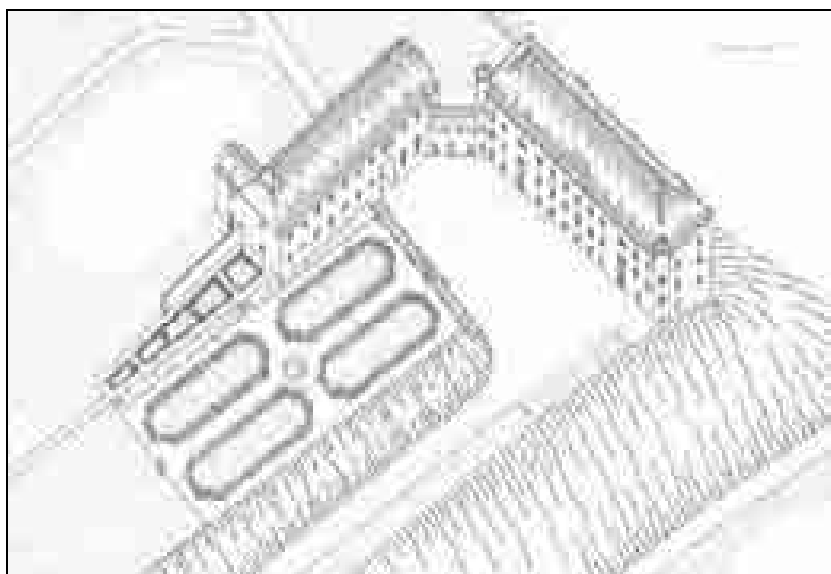
Da so v baročno zasnovo resnično v celoti vključili starejšo renesančno zasnovo, dokumentirano na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678, kaže izrazita dvojnost baročne zasnove; ta je opazna zlasti pri analizi tlorisa in notranjih prostorov. Baročna zasnova nima značilne ene osrednje veže z glavnim stopniščem, ampak je na straneh opremljena z dvema vežama in dvema troramnim stopniščema. Ta dvojnost kaže, da je sestavljena iz dveh enako oblikovanih, a različno starih polovic, ki ju povezuje dvoosni osrednji del s polkrožnim čelom na zunanjsčini. Analiza tlorisne zasnove in primerjava z Valvasorjevo upodobitvijo kažeta, da je baročni arhitekt renesančni двореc pustil v glavnem nedotaknjen in mu ob strani dozidal pendan. Tako je domiselno razširil renesančno zasnovo in njeno prostornino povečal za več kot dvakrat. Pomanjkljivost, ki je nastala zaradi odsotnosti osrednje veže in portala v osi stavbe, je skušal nekoliko omiliti z rizalito poudarjenim osrednjim čelom na glavni fasadi.³¹ Baročna stavba je dobila dva kakovostna glavna portala; južni je postavljen v osi glavne dostopne poti do dvorca, severni pa v osi parternega vrta. Zaradi temeljitega preoblikovanja vseh stavbnih členov v renesančni in baročni dobi je stavba domnevnega srednjeveškega stolpastega dvora sedaj

²⁸ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 344; Godec, *Litija nekoč in danes*, str. 11; Godec, *Litija turistični vodnik*, str. 26; Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 20, 346.

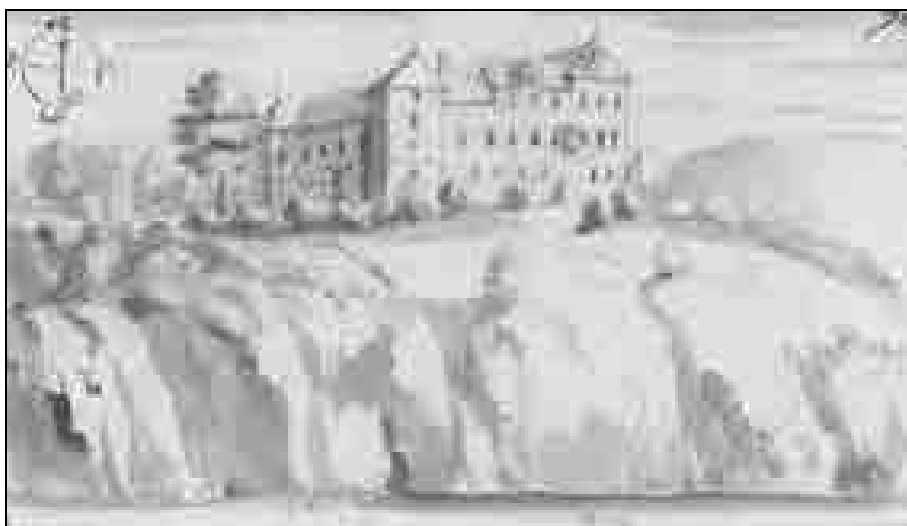
²⁹ Kos, *Vitez in grad*, str. 35; prim. Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 465.

³⁰ Sapač, *Arhitekt Carlo Martinuzzi*, str. 19–20; Sapač, *Stavbna zgodovina dvorca Zalog*, str. 139–176; Sapač, *Baročni arhitekti na Slovenskem*, str. 250–251.

³¹ Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 115.

Aksonometrična študija kompleksa dvorca Ponoviče v 19. stoletju (Igor Sapač, 2011).

*Knežija v Valvasorjevi Skicni knjigi za Topografijo Kranjske.
(Valvasor, Topografija Kranjske, str. 81).*

povsem prikrita, čeprav je kot stavbna masa najbrž še v celoti ohranjena.

Vzhodno od dvorca Ponoviče je visoko na levem bregu Save nad naselbino Sava in v bližini sedanje domačije Zakrajšek v poznem srednjem veku stal dvor **Knežija** oziroma **Knežji pot**, ki se v virih prvič omenja leta 1444 kot *hof zu Grefenberg*.³² Po nedokazanih navedbah Janeza Vajkarda Valvasorja naj bi ga bili pozidali grofje oz. pozneje knezi Celjski, ker je ležal ob poti, po kateri so vselej potovali iz Celja k svojim posestim na Kranjsko, in od tod naj bi tudi izviralo njegovo nenavadno ime.³³ Sredi ali v drugi

polovici 16. stoletja so prvotni stolpasti dvor povečali v utrjen renesančni dvorec, ki ga je najbrž dala zgraditi rodovina Gall pl. Gallenstein.³⁴ V 18. stoletju, ko je vlogo središča združene zemljiške posesti prevzel povečani bližnji dvorec Ponoviče, so Knežijo opustili. Na franciscejskem katastru je dvorec že označen kot razvalina. Sedaj so ohranjeni le še zaraščeni in zasuti ostanki spodnjih delov zidovja, ki jih od razsežne ravnice ločuje obrambni jarek. Čeprav so ostanki nekdanje grajske stavbe dokaj skromni, je s pomočjo Valvasorjeve upodobitve³⁵ in

³² Kos, *Gradivo za historično topografijo*, I, str. 259.

³³ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 221–222.

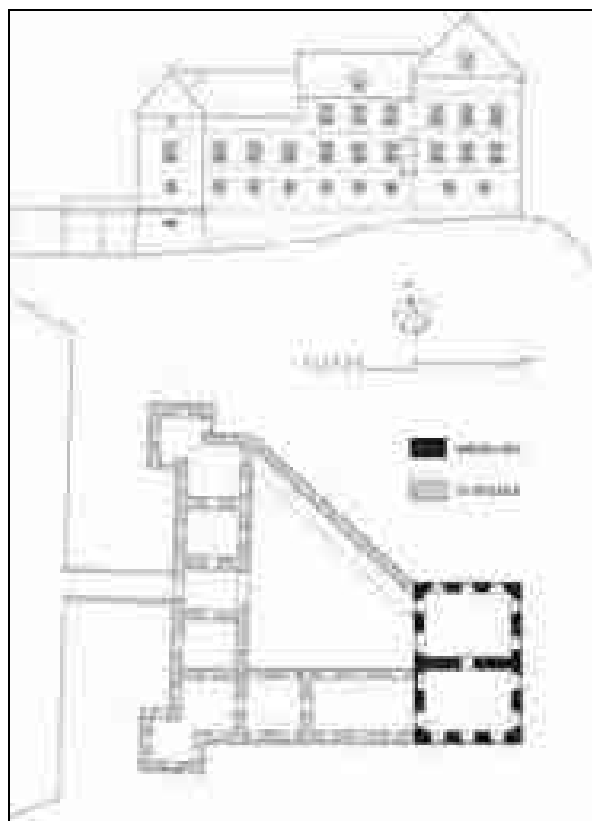
³⁴ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 222; Smole, *Graščine*, str. 220.

³⁵ Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 81.

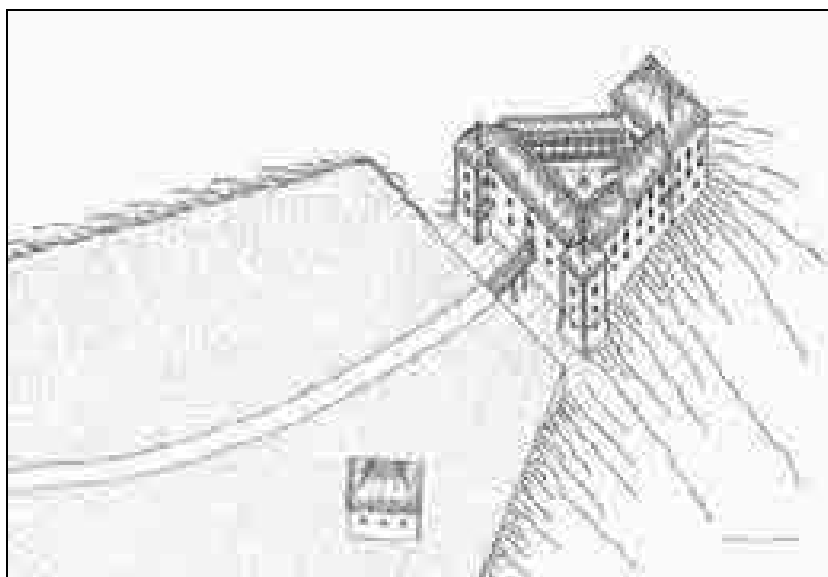

Knežija v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 (ARS, AS 176).

situacije v mapi franciscejskega katastra še mogoče rekonstruirati temeljne značilnosti njenega stavbnega razvoja. Kompleks je imel nazadnje nepravilno tlorisno zasnovo, ki se je zoževala od zahoda proti vzhodu.

Izris južne stranske fasade in tloris pritličja renesančnega dvorca Knežija z označenimi fazami stavbnega razvoja. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2011).

Aksonometrična študija dvorca Knežija z vključenim srednjeveškim dvorom v 17. stoletju. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2011).

Dvorec Grmače okoli leta 1900 (INDOK).

Na vzhodnem koncu je tik nad strmim pobočjem savske doline na najvišjem delu stavbnega kompleksa na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 10 x 15 m stala dvonadstropna stavba, ki je bila najbrž 4 x 3-osna in ki jo je mogoče identificirati kot prvotni srednjeveški dvor.³⁶ V 16. stoletju so tej stavbi na zahodni strani prizidali obzidano dvorišče z dvema nižjima traktoma. Na zahodni strani so povečali kompleks utrdili z dvema oglatima stolpoma; na Valvasorjevi upodobitvi vidna značilna kordonska venčna zidca pričata o njunem renesančnem izvoru. Novo dvorišče sta na južni in zahodni strani zapirala trakta, na severu pa je bil najbrž samo visoki samostojni zid. Vse te sestavine so gotovo nastale že v 16. stoletju; če bi jih bili pozidali šele v 17. stoletju, Valvasor gotovo ne bi zapisal, da je Knežija starodaven grad. To ugotovitev potrjuje tudi Valvasorjeva omemba dviznega mostu, ki je držal preko še sedaj ohranjenega obrambnega jarka do glavnega vhoda v grad sredi zahodnega trakta.³⁷ Če bi renesančne sestavine nastale šele v 17. stoletju, jih gotovo ne bi bili zavarovali z obrambnim jarkom in dviznim mostom, ki takrat zaradi prenehanja nevarnosti turških vpadov nista bila več potrebna. Po osnovni zasnovi in stavbnem razvoju je bila Knežija dobro primerljiva s sedaj prav tako razvaljenima kompleksoma nekdanjih srednjeveških dvorov in poznejših renesančnih utrjenih dvorcev Luknja pri Novem mestu in Školj ob reki Reki na Notranjskem.³⁸ V vseh treh primerih so prvotni srednjeveški stolpasti dvor zgradili na koncu dominantnega pomola nad rečno dolino

in ga v renesančni dobi dopolnili z notranjim dvoriščem, ki zaradi naravne izoblikovanosti terena ni bilo pravilno pravokotno, ampak trapezoidno. Vse tri stavbe so šele v 16. stoletju na naravno najslabše zavarovani strani opremili z obrambnim jarkom in vogalnima stolpoma. V primeru Knežije so tako kot pri Školju grajsko stavbo z jarkom ločili od razsežne ravnice, kjer so stala gospodarska poslopja. Na Knežiji so še sedaj tam deloma ohranjene razvaline dveh nekdanjih gospodarskih poslopij.³⁹

Več srednjeveških dvorov je stalo v okolici Šmartne pri Litiji. Na vzhodnem obrobju vaške naselbine je stal dvor **Grmače**. Njegova srednjeveška zgodovina še ni pojasnjena. V razpoložljivih srednjeveških virih se ne omenja. Da je tam stal dvor, kaže nemško ime Grünhof (zeleni dvor), ki ga je dobil po zeleni barvi okolice. Menda je dvor sprva spadal v okvir posesti bližnjega gradu Roje, o katerem pa v srednjeveških virih prav tako skoraj ni podatkov.⁴⁰

V 16. stoletju so grad Roje takratni lastniki Apfaltrerji opustili in si ob vznožju grajske vzpetine na lokaciji dvora Grmače zgradili nov renesančni dvorec; ta je kot rezidenca rodovine Apfaltrer služil vse do druge svetovne vojne, ko so ga leta 1943

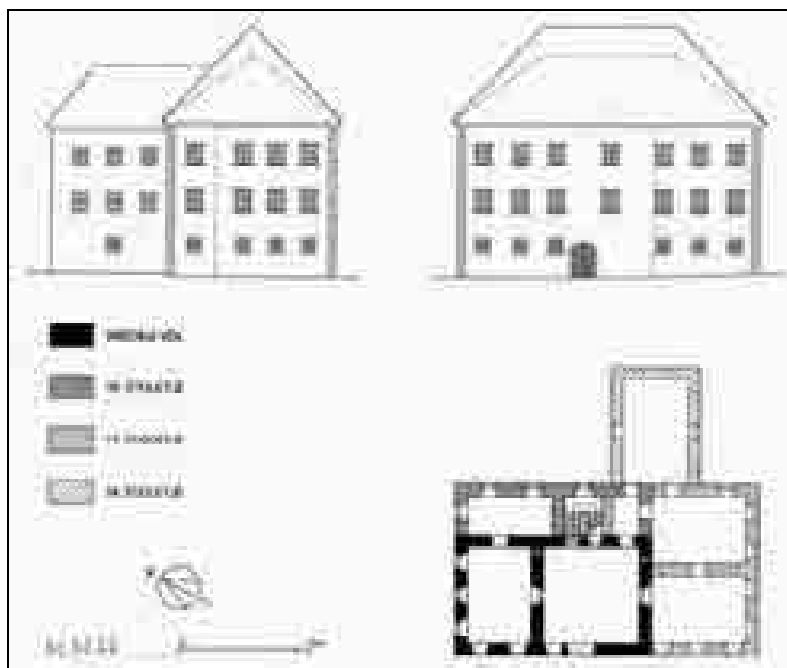
³⁶ Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 86.

³⁷ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 222.

³⁸ Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 121–123; Sapač, *Grajske stavbe* 19, str. 158–171.

³⁹ Prim. Hauptman, *Od Verneke do Oble Gorice*, str. 76–77; Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 85–87.

⁴⁰ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 225, 475; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 57, 130. Grad Roje je zelo verjetno treba enačiti z nekdanjim gradom Jablanica/Apfalter, ki je nastal v 13. stoletju in je bil izvorni grad istoimenske plemiške rodovine. Domneva, da je grad Jablanica stal v bližini naselja Vernek, ne drži. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 80. Opis razvaline F. Schumija iz 19. stoletja se v resnici nanaša na razvalino gradu Vernek.

Dvorec Grmače. Izrisa dveh fasad in tloris pritličja z označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2011).

požgali partizani.⁴¹ Po vojni so v petdesetih letih razvaline glavne stavbe v kompleksu dvorca odstranili, med letoma 2009 in 2011 pa so tam zgradili novo naselje manjših stanovanjskih hiš. Kljub temu je vsaj deloma še mogoče rekonstruirati stavbno zgodovino kompleksa nekdanjega dvorca, ki je bil v slovenskem merilu še najbolj primerljiv s kompleksom dvorca v Polhovem Gradcu.⁴²

Glavna stavba dvorca Grmače je imela do uničenja podobo dvonadstropne pravokotne 7 x 4-osne monolitne stavbne mase, ki je bila prekrita s štirikapno streho. Okna so bila opremljena s pravokotnimi kamnitimi okviri z renesančno profiliranimi policami in prekladami iz 17. stoletja. Glavni portal je bil polkrožno sklenjen in postavljen nekoliko ekscentrično glede na osrednjo os zahodne glavne fasade.⁴³ Na začetni vzhodni fasadi je bil monolitni stavbni masi dodan ozek dvonadstropni

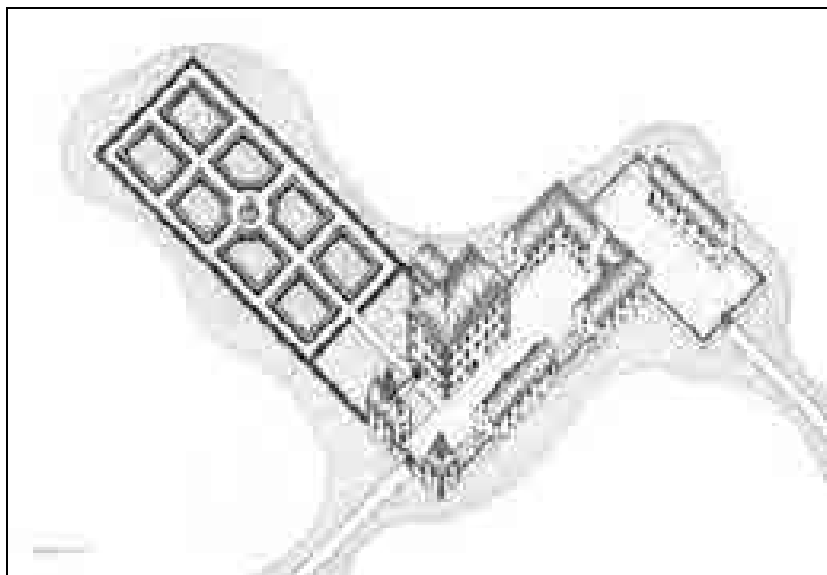
prizidek, k stranski severni fasadi pa je bila prislonjena pritlična altana; ti sestavini na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli 1678 še nista vidni. Glavna stavba je bila vključena v obzidani kompleks, ki je dobro dokumentiran na starejših upodobitvah, fotografijah in katastrskih načrtih ter je v obsegu zahodne polovice vsaj deloma ohranjen še sedaj. Ob vhodu v obzidani kompleks sta v 17. in 18. stoletju stali stavbi kapele in stolpičastega paviljona, zadaj pa so bila ob glavnem dvorišču razna gospodarska poslopja. Na vzhodni strani je bil že izven obzidanega dvorišča parterno oblikovan vrt, ki se je na južni strani navezoval na naravno okolje. Ohranjeno slikovno gradivo omogoča rekonstrukcijo osnovnih značilnosti tlorisne zasnove, podobe fasad in temeljnih potez stavbnega razvoja nekdanje glavne stavbe dvorca.⁴⁴ Nadrobnejša analiza predvojnih fotografij kaže, da je bila štiriosna severna stranska

⁴¹ Prim. Črne bukve, str. 191; *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 291; Smole, *Graščine*, str. 176; Hauptman, *Od Verneka do Obale Gorice*, str. 61–63. Za rodovino Apfaltrer prim. Smole, *Kranjska plemiška družina Apfaltrerjev*, str. 24–27; Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 23; Preinfalk, *Rodbina Apfaltrer*, str. 66–69.

⁴² Za dvorec Polhov Gradec prim. Stopar, *Grajske stavbe* 8, str. 40–58; Železnikar, *Polhograjska graščina*; Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, str. 301–371; Ramovš-Vuga, *Graščina Polhov Gradec*; Kavčič, *Iz skrinje polhograjske graščine*; Suhadolc, *Neptunov vodnjak*.

⁴³ Podobo zunanjsčine stavbe je moč rekonstruirati na podlagi ohranjenih fotografij: INDOK; Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 17, 115, 119; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 125; Hauptman, *Od Verneka do Obale Gorice*, str. 62.

⁴⁴ O razporeditvi notranjih zidov v stavbi je moč sklepati tudi po lokacijah dimnikov, vidnih na predvojnih fotografijah. Morda bo rekonstrukcijo nekdanje podobe dvorca v prihodnje moč še dodatno izpopolniti na podlagi študija arhivskih virov, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS, AS 735, Gospostvo Grmače, 1582–1862). Gradivo je 10. 3. 1951, 13. 7. 1956 in 6. 1. 1977 Arhivu Slovenije podaril Josip Stare iz Šmartna pri Litiji, 9. 10. 1951 pa dr. Josip Zontar iz Kranja. 28. 8. 1954 je Josip Stare 1 urbar gospostva Grmače Arhivu Slovenije prodal. Prim. Juričič Čargo, *Graščina Grmače*, str. 741–742. V zvezi z rekonstrukcijo nekdanje podobe dvorca bo najbrž najbolj zanimiv pregled zapuščinskih inventarjev iz časa med letoma 1776 in 1818 in seznamov arhivalij iz časa med letoma 1750 in 1845.

*Aksonometrična študija kompleksa dvorca Grmače v 18. in 19. stoletju.
Poskus idealne rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).*

fasada glavne stavbe dvorca nehomogena in da so skrajni vzhodni del v obsegu ene okenske osi najbrž v 16. ali 17. stoletju prizidali k starejši osnovi. Na nehomogenost in postopni stavbni razvoj osrednje monolitne stavbne mase kaže dokumentirana ekscentrična postavitev glavnega portala na zahodni fasadi. Z upoštevanjem teh navedenosti in na osnovi analize rekonstruirane tlorisne zasnove je moč domnevati, da je bila v severozahodni vogal renesančne monolitne stavbne mase vključena stavba srednjeveškega dvora, pozidanega na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 15 m. Renesanačna monolitna stavbna masa, ki je prvič izpričana na Valvasorjevi upodobitvi, bi potemtakem torej enako kot renesanačna monolitna stavbna masa glavne stavbe dvorca v Polhovem Gradcu mogla nastati s postopno rastjo iz prvotnega srednjeveškega dvora, ki je bil najbrž že na začetku dvonadstropen.

Domnevati smemo, da so prvotni stolpasti dvor sredi ali v drugi polovici 16. stoletja razširili in ga prezidali v dvonadstropni renesančni monolitni dvorec, ki je po opustitvi bližnjega gradu Roje prevzel funkcijo rezidence rodovine Apfaltrer. Novi dvorec je bil pozidan na veliki pravokotni talni ploskvi in je bil povsem primerljiv s podobnimi sočasnimi večjimi pravokotnimi monolitnimi dvorci, kot so bili Prežek ali Bajnof na Dolenjskem in Volčji Potok ali Zalog pri Moravčah na Gorenjskem. Veliko kvadrasto stavbno maso so pokrili s strmo štirikapno streho. V drugi in tretji četrtini 17. stoletja so renesančni dvorec prezidali in ga vključili v novi velikopotezno zastavljeni kompleks obzidanega dvorišča s kapelo, paviljonom in gospodarskimi poslopji. Valvasor poroča, da je Ferdinand Apfaltrer dvorec po letu 1632 obnovil in izboljšal

ter da je bil prej tam le majhen štok.⁴⁵ Med tisto prezidavo so z novimi nadomestili vse starejše stavbne člene in poenotili podobo zunanjsčine. Pozneje je dal Henrik Julij Apfaltrer († 1698) pred letom 1678 zgraditi še novo kapelo in v bližini urediti vinograd.⁴⁶ Najbrž so hkrati z gradnjo kapele oblikovali veliko obzidano dvorišče s paviljonom in novimi gospodarskimi poslopji pred glavno fasado dvorca. Te sestavine so na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678 že označene.

Pozneje so najbrž v 18. stoletju, vsekakor pa še pred nastankom franciscejskega katastra leta 1825, glavni stavbi dvorca na vzhodni strani dodali dvonadstropni začetni prizidek. Hkrati so najbrž uredili tudi veliki geometrično zasnovani baročni parterni vrt z osmimi polji. Vrt so opremili s fontano, okrašeno z marmorno plastiko Neptuna, ki je najbrž nastala okoli leta 1700.⁴⁷ Približno sočasno z začetnim prizidkom in parternim vrtom so zgradili tudi daljše enonadstropno poslopje konjušnice, ki so ga postavili na dvorišču pred glavno fasado dvorca. Na Valvasorjevi upodobitvi to poslopje, ki je ohranjeno še sedaj, ni označeno, franciscejski kataster pa ga že kaže.

V 19. stoletju je kompleks dvorca doživel nekatere spremembe. Še pred nastankom franciscejskega katastra leta 1825 so južno od geometričnega vrtnega parterja na pobočju vzpetine uredili park v svobodnem krajinskem slogu z vijugastimi potmi in

⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 225.

⁴⁶ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 226; prim. Smole, *Graščine*, str. 177.

⁴⁷ Prim. Vuga, Neptun iz Grmač, str. 48; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 59. Plastika Neptuna je sedaj postavljena ob dvorcu Bogenšperk.

skupinami dreves. Po letu 1825 so podrli stavbo kapele, obzidni vhod v kompleks dvorca in paviljon, na južni strani pa pozidali dve večji gospodarski poslopji, ki sta obe imeli tloris v obliki črke L; z novima poslopjema, od katerih je sedaj ohranjeno le še zahodno, so zaprli glavno dvorišče dvorca proti jugu. Takrat so deloma spremenili tudi geometrično zasnovo vrtnega parterja. Pozneje do požiga leta 1943 kompleks dvorca ni bil več deležen bistvenih sprememb. V petdesetih letih 20. stoletja so razvaline požgane glavne stavbe dvorca in gospodarskega poslopja južno od nje odstranili. Tam so nato postavili nekaj pomožnih lop, sledovi razvalin pa so bili opazni še vse do leta 2009. Na lokaciji v 19. stoletju podrte kapele so v petdesetih letih zgradili večstanovanjsko stavbo za uslužbence Kmetijske za druge Litija. Leta 2009 so podrli starodavno enonadstropno gospodarsko poslopje ob vznožju vzpetine, ki je stalo že izven glavnega dvorišča dvorca in je obstajalo že v Valvasorjevem času. Na tisti lokaciji so nato uredili parkirišče, namenjeno stanovalcem novih hiš na lokaciji nekdanjega dvorca.⁴⁸

Na zahodnem obrobju Šmartna je na razgledni vzpetini v poznem srednjem veku stal dvor **Slatna**, ki se v virih omenja od leta 1436.⁴⁹ Dvor je nastal na lokaciji, značilni za srednjeveške dvore, na razgledni, a lahko dostopni vzpetini v bližini vaške naselbine. Valvasor poroča, da so bili že v 14. stoletju njegovi lastniki gospodje s Slatne. V 16. stoletju sta ga imela Erenrajh pl. Peltzhofer in njegova žena Elizabeta, roj. Raumschissl, za njima pa (najbrž od okoli leta 1620) rodovina Wazen pl. Wazenberga, ki je dala staro stavbo povsem podreti in začela graditi nov dvorec; ta je nato dobil tudi vlogo upravnega središča gospostva Svibno.⁵⁰ Rodovina Wazen pl. Wazenberga je dala približno istočasno z novim dvorcem Slatna na lokaciji nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora zgraditi tudi bližnji slikoviti dvorec Dob v Mirnski dolini.⁵¹ Dvorec Slatna je v Valvasorjevem času obnovil oziroma dokončal njegov takratni lastnik Jurij Andrej Grafenweger.⁵² Dvorec, ki je nastal na lokaciji srednjeveškega dvora v drugi in tretji četrtini 17. stoletja, je bil od leta 1855 v lasti rodovine Windisch-Graetz, med drugo svetovno vojno leta 1943 pa ga je doletela enaka usoda kakor bližnji dvorec Grmače.⁵³

Po vojni so razvaline požgane stavbe v petdesetih letih povsem odstranili in material odpeljali.⁵⁴

Podobo podrte renesančne stavbe dokumentirajo Valvasorjeva upodobitev, franciscejski kataster in nekaj predvojnih fotografij.⁵⁵ To je bila manjša enonadstropna štiriraktna stavba, pozidana na pravilnem kvadratnem tlorisu z notranjim dvoriščem na sredini. Dvorišče ni imelo značilnih arkadnih hodnikov, ampak je bilo v nadstropju najbrž obdano le s preprostim odprtim lesenim hodnikom. V 19. stoletju so stavbo temeljito prenovili; takrat so večino stavbnih členov iz 17. stoletja nadomestili z novimi, glavno fasado pa v osrednji osi na vrhu opremili z velikim volumnim čelom s trikotnim vrhnjim zaključkom. Trikotne zaključke so takrat dobili tudi pravokotni okenski okviri v prvem nadstropju. Morda so hkrati nekoliko preoblikovali tudi polkrožno sklenjeni renesančni glavni portal, ob katerem so na levi strani uredili še manjši podobno oblikovani stranski portal. Kljub predelavi v 19. stoletju je dvorec Slatna do druge svetovne vojne ohranil značilno zasnovo manjšega, a geometrično pravilnega štiriraktnega poznorenesančnega dvorca iz 17. stoletja brez obrambnih sestavin, ki je bil v slovenskem prostoru še najbolj primerljiv s sedaj razvaljenim dvorcem Odolina pri Materiji v Brkinih.⁵⁶

Tlorisna zasnova z enotno širokimi stavbnimi trakti je kazala, da so dvorec, tako kot poroča tudi Valvasor, v 17. stoletju zgradili povsem na novo, in da vanj najbrž niso vključili prav nobenega ostanka porušenega srednjeveškega dvora. Glede na dosedanje vedenje moremo trditi, da so se za popolno odstranitev starejšega dvora in za njegovo nadomestitev s povsem novim dvorcem odločali veliko bolj redko kakor pa za njegovo prezidavo in razširitev. Kljub temu pa primer Slatne nikakor ni povsem izjemen. Za podobno ambiciozno nadomestitev starega dvora z novim dvorcem so se približno sočasno odločili na bližnjem Dobu pri Mirni, enaki pa so tudi primeri renesančnih dvorcev Betnava pri Mariboru, Kromberk pri Novi Gorici in Dobrovo v Brdih, ki so v 16. in 17. stoletju nastali na lokacijah podrlih srednjeveških dvorov.⁵⁷ Lokacijo in zasnovo nekdanjega dvora Slatna na območju nekdanjega novoveškega dvorca bi bilo torej mogoče pojasniti zgolj z ustreznimi arheološkimi raziskavami.

⁴⁸ Spomeniška služba rušenju sicer kakovostnega gospodarskega poslopja ni nasprotovala.

⁴⁹ Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 555; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 134; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 536.

⁵⁰ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 536–537; prim. Smole, *Graščine*, str. 441.

⁵¹ Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 156; Stopar, *Grajske stavbe* 14, str. 12–16.

⁵² Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 537.

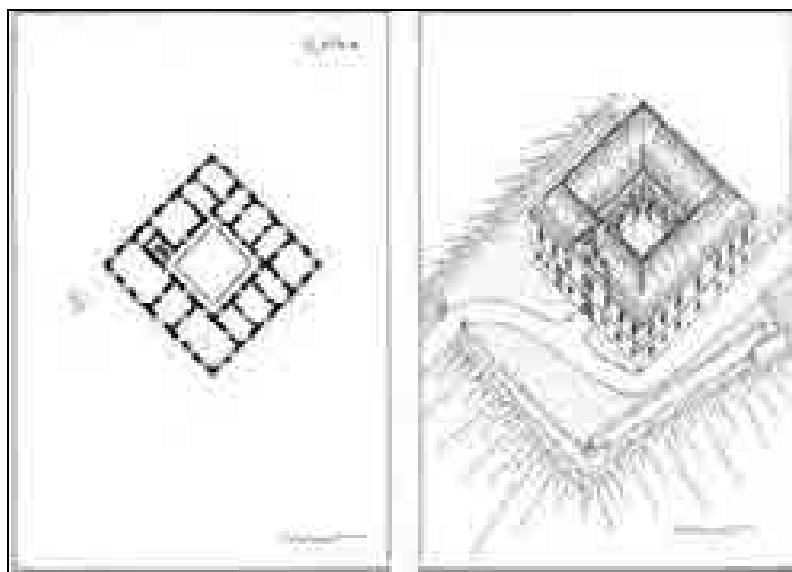
⁵³ Smole, *Graščine*, str. 441; prim. Preinfalk, Rodbina Windisch-Graetz, str. 66–69. Za partizanski požig dvorca prim. *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 285.

⁵⁴ Hauptman, *Od Verneke do Obleske Gorice*, str. 59.

⁵⁵ Fotografije so objavljene v: Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 115; Preinfalk, Rodbina Windisch-Graetz.

⁵⁶ Sapač, *Grajske stavbe* 19, str. 98–105.

⁵⁷ Sapač, *Grajske stavbe* 22, str. 9–30; Sapač, *Grajske stavbe* 23, str. 28–63.

Dvorec Slatna. Tloris prvega nadstropja in aksonometrična študija. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1900 (Igor Sapač, 2002).

Dvorec Slatna. Izris severne in zahodne fasade. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1900 (Igor Sapač, 2002).

Na položni vzpetini južno od Šmartna v bližini Črnega Potoka je stal dvor **Selo** ali **Sela**. Valvasor poroča, da so ga pozidali gospodje Verneški.⁵⁸ V razpoložljivih srednjeveških virih se ne omenja. V novem veku je tam stal dvorec, ki je bil konec 19. stoletja opuščen in od katerega sedaj ni več vidnih nobenih ostankov.⁵⁹ Osnovna zasnova dvorca je dokumentirana na dveh Valvasorjevih upodobitvah in na franciscejskem katastru. Jedro dvorca je tvorila značilna enonadstropna renesančna monolitna stavba, pozidana na kvadratni talni ploskvi. Takšne stavbe so gradili zlasti v drugi polovici 16. stoletja in na začetku 17. stoletja. Glede na analogne primere (npr. bližnji Pogonik) je mogoče, da je bil v renesančno monolitno stavbo vključen domnevni srednjeveški dvor. Okoli sredine 17. stoletja so monolitni stavbi pred glavno fasado prizidali manjše pravokotno obzidano dvorišče; to je bilo na zahodni strani opremljeno s hodnikom, ki je bil v zgornji

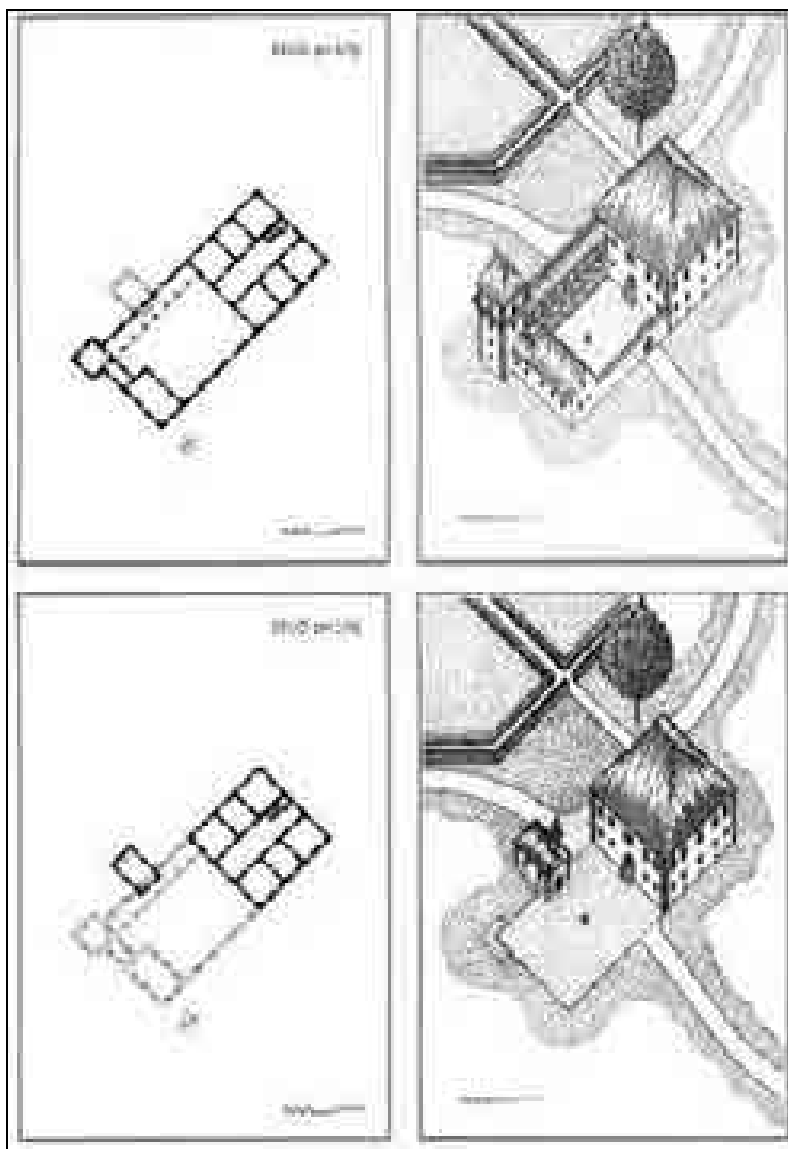
etaži lesen. Na vogalu dvoriščnega obzidja so zgradili visok trinadstropni oglati vogalni stolp, ki je imel vrhno etažo opremljeno z lesenim razglednim balkonom. Stolp je najbrž nastal kot manieristična parafraza ideje srednjeveškega bergfrida. V takšni podobi kompleks dvorca kažeta Valvasorjevi upodobitvi. Že v 18. stoletju so obzidano dvorišče z vogalnim stolpom podrli, saj ti sestavini na franciscejskem katastru nista več označeni.⁶⁰ Ostala je le renesančna monolitna stavba, ob kateri so postavili večjo samostojno kapelo, ki je označena na franciscejskem katastru. Tudi v tem primeru bi bilo natančnejšo analizo stavbnega razvoja in zasnove domnevnega srednjeveškega dvorca moč podati zgolj na podlagi ustreznih arheoloških raziskav.

Jugovzhodno od Šmartna stoji dvorec **Bogenšperk**, ki je ena redkih ohranjenih in dobro vzdrževanih grajskih stavb na obravnavanem območju. Stavba je bila doslej strokovne pozornosti deležna

⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 233.

⁵⁹ Hauptman, *Od Verneka do Obale Gorice*, str. 41–42.

⁶⁰ Manj verjetna se zdi domneva, da Valvasorjevi upodobitvi kažeta zgolj neuresničeni projekt.

Aksonometrični študiji dvorca Selo. Poskus rekonstrukcije podobe v 17. in 18. stoletju (Igor Sapač, 2002).

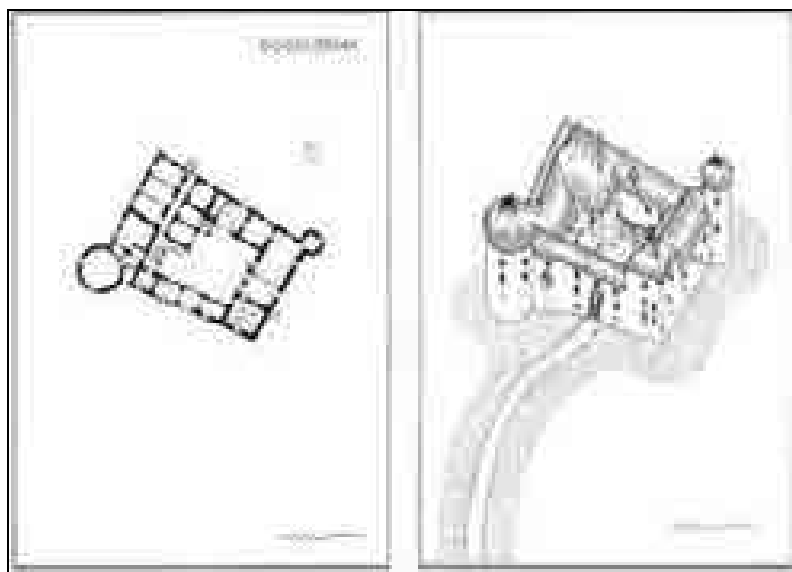
zlasti kot dom Janeza Vajkarda Valvasorja, manj pa kot samostojna raščena arhitekturna zasnova. V zadnjih desetletjih opravljena obnovitvena dela so ji poskusila vrniti podobo, ki je dokumentirana na Valvasorjevih upodobitvah, žal pa je bila pri tem zamujena priložnost za njeno nadrobnejšo stavbno-zgodovinsko raziskavo, zlasti z ozirom na najstarejše sestavine.⁶¹

Že bežna analiza tlorisne zasnove kaže, da je stavba zelo heterogena in sestavljena iz časovno in oblikovno različnih delov. Vse kaže, da so najstarejši

deli ob sedanjem severovzhodnem vogalu zasnove. Tam stoji kubično stavbno telo, ki je pozidano na skoraj pravilni kvadratni talni ploskvi. Analiza tega dela kaže, da najbrž ni nastal v eni sami stavbni fazi in da je njegova severna polovica, ki je pozidana na talni ploskvi v izmeri okoli 8 x 13 m, starejša od južne polovice. Najbrž je prav tam ob robu vrha vzpetine nad gradom Lihtenberk stalo poslopje srednjeveškega dvora.⁶² Ta se v razpoložljivih sred-

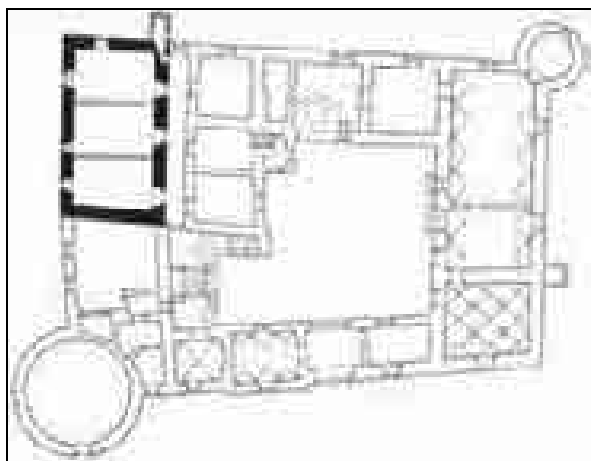
⁶¹ Strokovna poročila o stavbnozgodovinskih raziskavah in prenovi dvorca v preteklih desetletjih doslej niso bila objavljena, niti niso javno dostopna. Dela so vodili in nadzorovali konservatorji takratnega Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine.

⁶² Že Ludwig Issleib je v 19. stoletju domneval, da je bila grajska stavba zgrajena konec 14. stoletja ali v začetku 15. stoletja. Issleib, Wagensperg, str. 90; prim. Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 84; Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 4; Otorepec-Reisp, *Bogenšperk*, str. 3–4; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 169–172; Reisp-Otorepec-Godec, *Valvasorjev Bogenšperk*.

Tloris pritličja in aksonometrična študija sedanje zasnove dvorca Bogenšperk (Igor Sapač, 2002).

njeveških pisnih virih ne omenja, kar pa ni presenetljivo. Dejstvo, da je bil le nekaj lučajev oddaljen od gradu Lihtenberk, kaže, da sta imeli obe stavbi sprva iste lastnike in najbrž tudi isto ime. Morda je bilo na lokaciji sedanjega dvorca Bogenšperk predgradje Lihtenberka s kompleksom gospodarskih stavb. Najstarejši del sedanjega dvorca je najbrž nastal kot lihtenberški dvor; v njem so bivali tisti člani rodovine Lihtenberških, ki niso bivali v gradu Lihtenberk.

Tloris pritličja dvorca Bogenšperk z označeno stavbo prvotnega srednjeveškega dvora (Igor Sapač, 2002).

Lokacija stavbe srednjeveškega dvora v kompleksu dvorca Bogenšperk (foto: Igor Sapač).

Poznogotsko okence na prizidku poslopja srednjeveškega dvora na Bogenšperku (foto: Igor Sapač).

Gradnja samostojnega dvora v neposredni bližini gradu Lihtenberk je bila najbrž nujna, saj je bil Lihtenberk zelo majhen stolpasti grad, konfiguracija terena ob njem pa ni dopuščala širitev.⁶³ Pred gradnjo dvora je bila prostorska stiska v gradu Lihtenberk zaradi njegovih številnih prebivalcev najbrž nevzdržna.⁶⁴ Najbrž so zaradi tega poleg Bogenšperka v okolici Lihtenberka v 14. stoletju zgradili še več samostojnih dvorov in v njih uredili bivališča članov rodovine Lihtenberških. Za to domnevo govori tudi zaselek Dvor jugovzhodno od Bogenšperka, ki je ime prav gotovo dobil po srednjeveškem plemiškem dvoru; ta je propadel že davno nazaj. Razpoložljivi pisni viri ga ne omenjajo.⁶⁵ Lihtenberški dvor na lokaciji poznejšega dvorca Bogenšperk se je morda v

tretji četrtini 15. stoletja osamosvojil in prešel v last rodovine Wagen.⁶⁶ Najbrž je takrat dobil ime Wagensperg. V 16. stoletju je nekdanji skromni srednjeveški dvor dobil funkcijo glavne rezidence rodovine Wagen in je prevzel tudi vlogo bližnjega Lihtenberka, ki je bil od konca 15. stoletja prav tako v lasti Wagnov. Takrat so stavbo srednjeveškega dvora začeli širiti v razmeroma velik utrjen renesančni dvorec. Tako je v 16. stoletju in v prvi polovici 17. stoletja postopno nastala na prvi pogled dokaj skladna celota, ki se šele ob nadrobnejši analizi razodene kot heterogena zasnova z dokaj zapleteno stavbno zgodovino. K prvotni stavbi dvora so od prve polovice 16. stoletja postopno prizidali nekoliko nepravilno štiriraktno renesančno zasnovo z notranjim dvoriščem in vogalnimi stolpi.⁶⁷ Obzidano dvorišče je morda nastalo na lokaciji nekdanjega gospodarskega predgradja gradu Lihtenberk.

Sestavine renesančnega dvorca so zgradili v več zaporednih gradbenih fazah. Najprej so stavbo srednjeveškega dvora razširili proti jugu in ji dodali tretje nadstropje. Takrat je nastala značilna monolitna kubična stavbna gmota z osrednjo vežo v pritličju in z vogalnim pomolom v vrhnjem nadstropju. Zasnova je bila po genezi in obliki primerljiva z bližnjim renesančnim dvorcem Pogonik, čeprav je najbrž nastala že nekaj desetletij pred njim. Najbrž so jo zgradili v prvi tretjini 16. stoletja; na to kaže gotosko oblikovano okence na zahodni fasadni steni prizidanega dela. V drugi tretjini 16. stoletja so kubični stavbni gmoti dodali obzidano dvorišče. Hkrati z dvoriščnim obzidjem so zgradili tudi severni trakt s severozahodnim okroglim stolpom in južni trakt z majhnim visokim okroglim jugovzhodnim stolpom. Nazadnje, morda v zadnji tretjini 16. stoletja, so nad starejšim vodnim zbiralnikom zgradili še vzhodni vezni trakt. V prvi polovici 17. stoletja so pozidali zahodni vezni trakt, ki so ga naslonili na notranjo stran obzidja iz 16. stoletja. Takrat so zgradili tudi arkadne hodnike na zahodni in severni strani dvorišča. Zaradi gradnje novega zahodnega trakta so deloma prekrili konzolni venec na kratki zahodni fasadi severnega trakta. V 17. stoletju so zgradili tudi strešni stolpič z uro na vzhodnem traktu, hkrati pa so predelali in povečali okenske odprtine na celotni stavbi ter vzdali sedanji

⁶³ Vse kaže, da je imel grad Lihtenberk obliko stanovanjskega stolpa, podobno kot npr. bližnji Gamberk. Sedaj so vidni le še plato z novejšo kapelico in slabo ohranjeni sledovi obodnih zidov. Po obliki platoja je moč domnevati, da je bil grad pozidan na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 18 m. To domnevo potrjuje tudi Valvasorjeva upodobitev, ki kaže sicer zgolj še v spodnji polovici ohranjeno manjšo 2 x 3 osno stolpasto stavbo brez dodatnega obzidja ali stolpov. Prvotno je poleg pritličja najbrž obsegala še tri nadstropja in je bila pokrita s štirikapno streho. Od pobočja vzpetine je bila ločena z obrambnim jarkom. Na drugi strani jarka je stalo gospodarsko poslopje, katerega ostanki so vidni še sedaj.

⁶⁴ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 28.

⁶⁵ Prim. Kos, *Gradivo za historično topografijo*.

⁶⁶ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 621; Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 4–8; Otorepec-Reisp, *Bogenšperk*, str. 4–6.

⁶⁷ Na dveh arkadnih slopih prvega nadstropja severnega trakta sta vzdani grbovni plošči Wagnov. Na eni je dodana letnica 1558, ki omogoča okvirno datacijo stavbe. Nepojasnjeno je, ali sta plošči vzdani na prvotnem mestu ali pa so ju na arkadne sople vzdali sekundarno. Na dvorišču dvorca je vzdani tudi grb rodovine Gall, ki spominja na Veroniko Gall, soprogo Krištofa I. Wagna, ki je bil lastnik gradu od sredine 16. stoletja do smrti leta 1586. Prim. Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 12–14; Smole, *Graščine*, str. 89.

*Zahodna fasada južnega trakta dvorca Turn pri Gabrovki
pred prvo svetovno vojno (INDOK).*

glavni portal. V takšni obliki dvorec kažejo Valvasorjeve upodobitve iz okoli leta 1680. Kasneje je bila stavba deležna le še nekaj manjših sprememb. Po požaru leta 1759 so preuredili nekatere notranje prostore, preoblikovali nekaj stavbnih detajlov na fasadah in znižali jugovzhodni vogalni stolpič, ki je dobil slikoviti podstrešni konzolni venec.⁶⁸ Takrat so odstranili tudi več fasadnih pomolov, ki jih kažejo Valvasorjeve upodobitve in na dvorišču zgradili pokrito enoramno stopnišče. V 19. stoletju so na južni fasadi vzdali biforo neoromanskih oblik, na drugih delih stavbe pa so vzdali nekaj neogotskih portalov in oken. Notranjščino so na novo opremili.⁶⁹ Med prenovo okoli leta 1975 so na podlagi Valvasorjevih upodobitev na glavni fasadi ponovno zgradili poligonalni konzolni pomol in lesen balkon, na dvorišču pa so na severovzhodni strani na lokaciji poškodovanega starega poznogotskega portala vzdali širok polkrožno sklenjen poznogotski portal, ki so ga prenesli z glavne fasade bližnjega dvorca Pogonik.⁷⁰ Hkrati so temeljito prenovili vse fasadne omete in prostore v notranjščini. Na dvorišču so odstranili enoramno baročno stopnišče, ki je deloma zakrivalo arkade severnega trakta. Kljub številnim

prezidavam in širitvam je temeljna zasnova prvotnega srednjeveškega stavbnega jedra ostala dobro razpoznavna.

Podobno zapletena je bila tudi stavbna zgodovina nekoč mogočnega bližnjega dvorca **Turn pri Gabrovki**, ki pa v 20. stoletju ni imel tako srečne usode kot Bogenšperk. Značilno ime Turn kaže, da se je novoveški dvorec razvil iz srednjeveškega stolpastega dvora. To potrjuje tudi Valvasor, ki poroča, da je tam nekoč stal velik in močan stolp, po katerem da je poznejši veliki dvorec dobil ime.⁷¹ Srednjeveški stolpasti dvor je nastal na ozemlju bližnjega gradu Podpeč (Galenštajn), ki je bil dolenski sedež stare plemiške rodovine Gall pl. Gallenstein.⁷² Grad in dvor sta v rokah Gallov ostala do konca 15. stoletja, leta 1539 oziroma 1555 pa so jih nasledili z njimi sorodstveno povezani Gallenbergi.⁷³

Dvor je morda že konec srednjega veka dobil vlogo sedeža samostojnega zemljiškega gospostva, ki se je bilo osamosvojilo iz velikega gospostva Podpeč.⁷⁴ V 16. stoletju so srednjeveški dvor prezidali in povečali v novoveški dvorec, ki je v rokah Gallenbergov nato ostal do okoli leta 1760, ko je prešel v last Michelangela I. barona Zoisa.⁷⁵ Dvorec

⁶⁸ Za požar leta 1759 prim. Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 24.

⁶⁹ Prim. fotografijo opremljene notranjščine iz obdobja pred drugo svetovno vojno v: Avbelj, *Jubilej župnijske cerkve*, str. 44.

⁷⁰ Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 132–134. Skici dvorca Bogenšperk, ki ju je 1958 izdelal arhitekt Marjan Mušič in kažeta podobo stavbe pred prenovo, sta objavljeni v: Mušič, Rajnik Bogotaj, str. 50–53.

⁷¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 573–574.

⁷² Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 19.

⁷³ Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 220–221; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 23, 72.

⁷⁴ Prim. Smole, *Graščine*, str. 361; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 49, 168.

⁷⁵ Smole, *Graščine*, str. 148, 361; Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 221; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 57. Za rodovino Gallenberg prim. Kos, *O melanholiji*; Preinfalk, Rodbina Gallenberg, str. 68–71.

Še dobro ohranjeni dvorec Turn pri Gabrovki na dveh fotografijah iz leta 1952. Foto: Ivan Komelj (INDOK).

je med 16. in 19. stoletjem doživel več temeljitih gradbenih preobrazb, burnega 20. stoletja pa ni preživel. Med drugo svetovno vojno so Nemci menda kot povračilni ukrep zaradi partizanskih akcij dvorec, ki je bil po izselitvi zadnje lastnice grofice Marije Porcia prazen, leta 1943 zaminirali. Večja škoda takrat ni nastala. Polomljena so bila le okna in vrata in deloma je bila poškodovana streha.⁷⁶ Po vojni je dvorec ostal prazen. Ko ga je leta 1952 obiskal konservator Ivan Komelj, je bil v dobrem gradbenem stanju; manjkala so le nekatera okna.⁷⁷ Kmalu zatem so ga okoliški prebivalci, ki jim je v tistem obdobju primanjkovalo gradbenega materiala, v nekaj tednih razkrili in do tal podrli. Ves uporabni material so odpeljali in porabili za nove gradnje.⁷⁸ Lokacijo je zatem prerasel gozd. Danes

tam skoraj ni več vidnih sledov, ki bi pričali o nekdanji mogočni stavbi. Kljub temu je na podlagi ohranjenih upodobitev, katastrskih map in starih fotografij še moč dovolj zanesljivo rekonstruirati njeno podobo pred letom 1952 in na tej osnovi opredeliti tudi temeljne značilnosti njenega stavbnega razvoja.⁷⁹

Dvorec je bil pred letom 1952 dolga dvonadstropna stavba, ki je bila sestavljena iz daljšega širšega južnega trakta in krajšega ožjega severnega trakta. Trakta sta bila zaporedno povezana in sta imela enako višino podstrešnega venca. Zaradi terena, ki se je dvigoval od juga proti severu, je bil severni trakt za eno etažo nižji od južnega trakta. Valvasorjeva upodobitev kaže v obsegu južnega trakta precej drugačno podobo dvorca, kot je dokumentirana na franciscejskem katastru in na fotografijah izpred leta 1952.⁸⁰ To priča, da so stavbo med letoma 1678 in 1825 vsaj enkrat temeljito prezidali. Hkrati je glede na Valvasorjevo upodobitev, ki kaže močno heterogeno stavbno zasnovo, očitno, da je bila stavba že pred letom 1678 deležna več prezidav in širitev.

⁷⁶ Podatek temelji na pričevanju domačinov. V bližini dvorca so nemški vojaki požgali hleve in kozolec na Marofu. Do vsega tega je menda prišlo zaradi tega, ker so partizani v bližini razrušili dva lesena mostova.

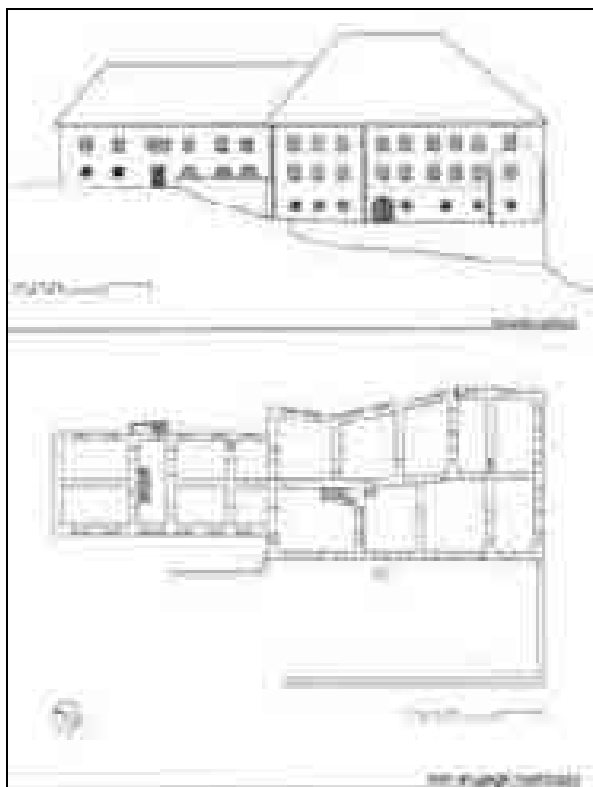
⁷⁷ INDOK, fototeka (fotografije Ivana Komelja iz leta 1952) in Komelj, Terenski zapiski.

⁷⁸ Prim. konservatorska poročila v reviji *Varstvo spomenikov*, št. V, str. 149 in št. VI., str. 84. Prim. tudi *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 262; Hauptman, *Od Verneka do Obale Gorice*, str. 39–40; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 73. Podobno usodo kot dvorec Turn so v tistem obdobju doživele zlasti številne cerkve na Kočevskem, ki so večinoma nepoškodovane prešle drugo svetovno vojno. Prim. Zadnikar, *Z mojih poti*. Podobno usodo je doživel tudi bližnji dvorec Lanšprež, ki so ga razkrili in podrli med letoma 1953 in 1954. Prim. Sapač, *Domovanje Petra Pavla Glavarja na Lanšprežu*, str. 27–51. Sicer v tistem obdobju kljub revolucionarnemu zanosu ohranjenih grajskih stavb zaradi primanjčovanja stanovanjskih površin niso rušili. V petdesetih letih 20. stoletja so sistematično podirali zlasti razvaline tistih gradov in dvorcev,

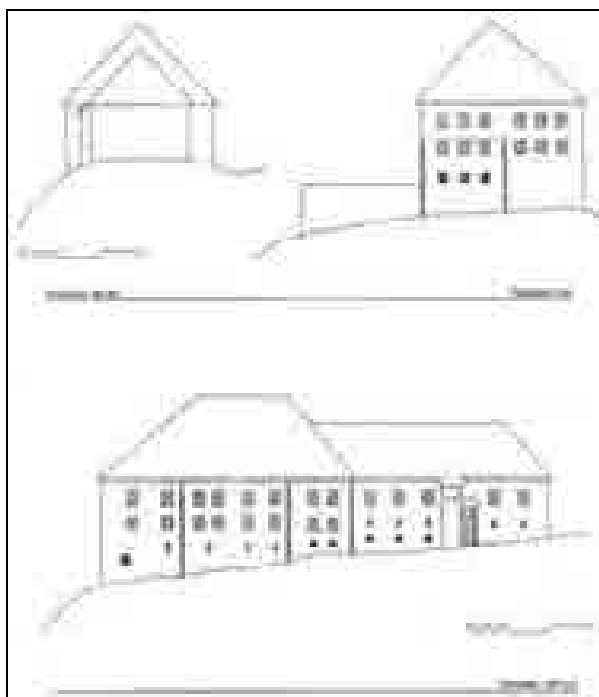
ki so bili med drugo svetovno vojno požgani. Prim. Črne bukke, str. 191; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 229–250; Sapač, *Grad Mirna*. Dvorca Turn pri Gabrovki in Lanšprež pri Mirni sta bili edini grajski stavbi v Sloveniji, ki med drugo svetovno vojno nista bili bistveno poškodovani, a so ju po njej kljub temu podrli.

⁷⁹ Fotografije v: INDOK; Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 135; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 348; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 169; Hauptman, *Od Verneka do Obale Gorice*, str. 39–40.

⁸⁰ Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 301.

Turn pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe podrte stavbe: zahodna fasada in tloris drugega nadstropja (Igor Sapač, 2002).

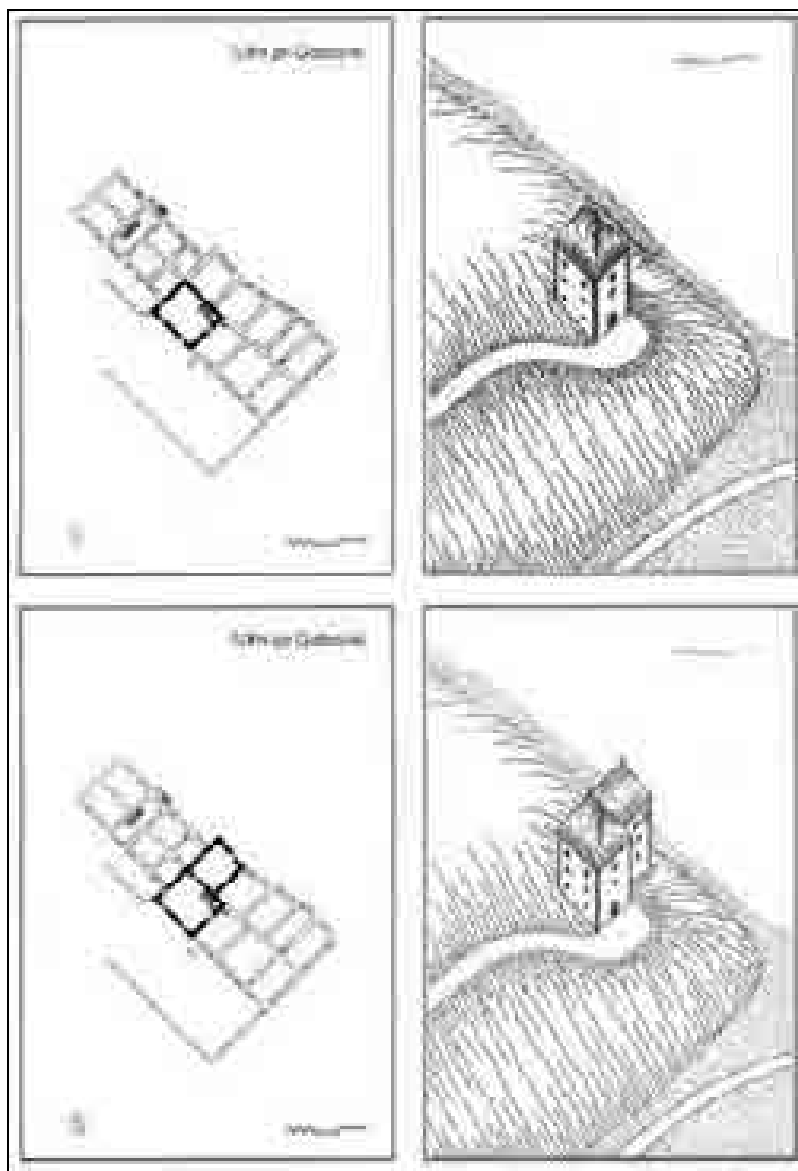
Turn pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe podrte stavbe: severna, južna in vzhodna fasada (Igor Sapač, 2002).

O številnih prezidavah je do leta 1952 pričala tudi vzhodna fasada južnega trakta, ki je bila v tlorisnem poteku večkrat zalomljena. O prezidavah so pričale tudi ponekod neenakomerno razporejene okenske odprtine na fasadah in razporeditev predelnih sten v notranjščini, katerih lokacije je mogoče dokaj zanesljivo rekonstruirati na podlagi dimnikov, vidnih na starih fotografijah, deloma pa tudi na podlagi skromnih sledov na terenu. Z upoštevanjem vseh dokumentiranih nepravilnosti je moč dokaj zanesljivo opredeliti vse glavne faze razvoja stavbe, ki sicer ne obstaja več že več kot pol stoletja. Dokaj zanesljivo je mogoče domnevati tudi lokacijo in velikost prvotnega stolpastega dvora.

Srednjeveški stolpasti dvor je moral biti že od začetka dvonadstropen. Valvasorjeva upodobitev kaže, da je bilo jedro dvorca s prvotnim dvorom vključeno v poznejši dvonadstropni južni trakt, homogeni enonadstropni severni trakt pa je bil mlajši. Dvor je bil vključen v dvonadstropno stavbo na tlorisu v obliki črke L, ki je glede na Valvasorjevo upodobitev tvorila severni del poznejšega enotnega južnega trakta. Analiza rekonstruirane tlorisne zasnove dvorca kaže, da je prvotni neutrjeni srednjeveški stolpasti dvor iz 13. ali 14. stoletja tvoril severozahodni vogal poznejšega južnega trakta in da je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 11 m. Prvotne srednjeveške stavbne člene so med novoveškimi prezidavami odstranili in nadomestili z novimi.

Najbrž so že v poznem srednjem veku, v 14. ali 15. stoletju, prvotni skromni stolpasti dvor razširili z enako visokim, a ožjim stolpastim prizidkom; tega so zgradili na vzhodni strani stolpa na manj ugodnem položaju na pobočju vzpetine nad dolino reke Mirne. Zaradi prilagajanja manj ugodnemu terenu so zunanjo vzhodno steno prizidka zgradili rahlo poševno. S prizidkom so razpoložljivo površino stavbe skoraj podvojili. Prizidek najbrž tako kot prvotno stolpasto poslopje ni imel obrambnih sestavin, ampak so z njim zgolj povečali stanovanjsko površino.⁸¹

⁸¹ Tovrstne širitve stolpastih dvorov v poznem srednjem veku niso bile izjemne. Na enak način so denimo povečali dvor Pakenštajn v bližini Šmartna ob Paki na Štajerskem. Tam so prvotni stolpasti stavbi dvora iz 13. stoletja, ki je bila pozidana na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 10 x 12,5 m, na daljši bočni stranici prizidali stolpast prizidek na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 8 x 7 m. Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 126; Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 61–64; Šalej-Šterbenk, *Šmartno ob Paki*, str. 53, 74–79, 115–117. Na podoben način so razširili tudi stolpasti dvor Robin dvor ali Hajdek pri Dravogradu na Koroškem, ki so ga po nepotrebnem podrli leta 1981. Fotografije v arhivu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območna enota Maribor kažejo, da so prvotni srednjeveški stolpasti dvor najprej povečali z enim stolpastim prizidkom, nato pa so v 16. stoletju zgradili še drugi stolpasti prizidek, da je nastala zasnova v obliki črke T. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 79–80.

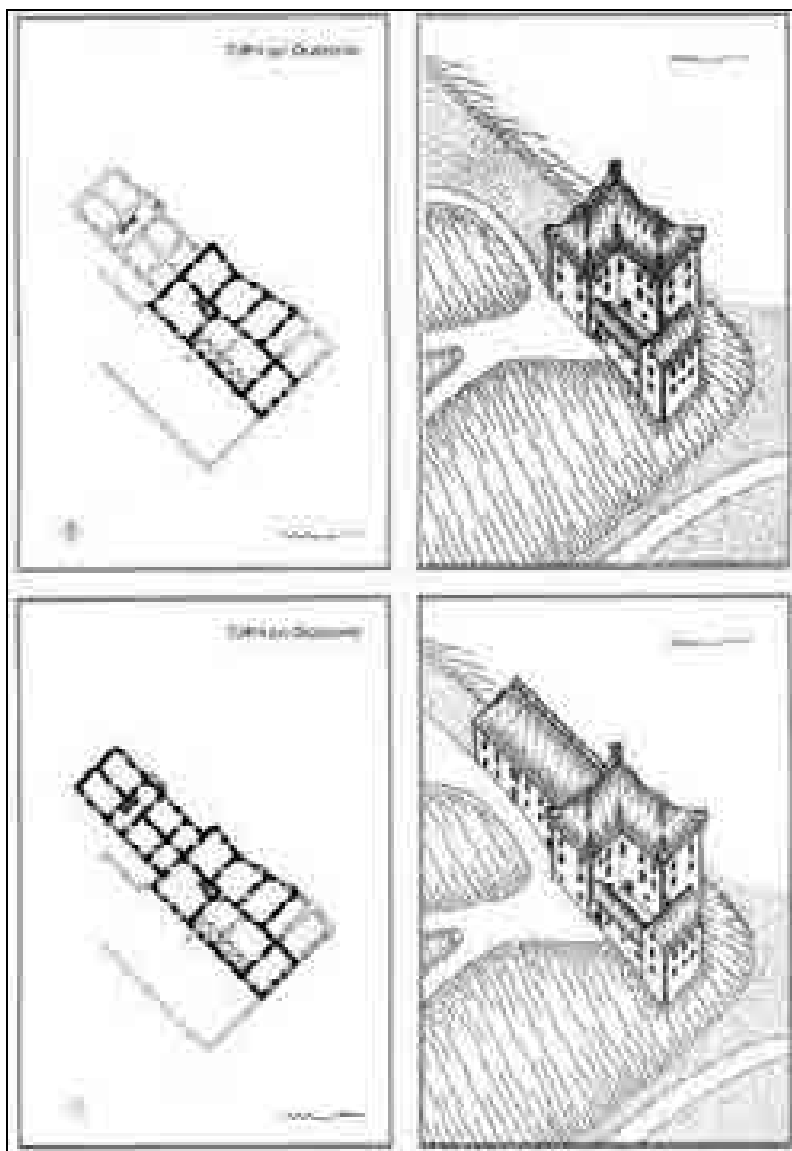

Aksonometrični študiji Turna pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe v 14. in 15. stoletju (Igor Sapač, 2002).

Zatem ko je srednjeveški dvor v poznem 15. stoletju ali v prvi polovici 16. stoletja dobil vlogo središča samostojnega manjšega zemljiškega gospodarstva, ki se je bilo osamosvojilo iz velikega gospostva Podpeč, so ga temeljito prezidali in povečali v dvorec. Morda se je to zgodilo šele po letu 1555 oziroma 1570, ko je bil njegov lastnik ambiciozni Jošt Jakob pl. Gallenberg († 1594).⁸² S prezidavo dvora v dvorec je nastala dvonadstropna stavba na talni ploskvi v obliki kljuke. Stavbi stolpastega dvora

s poznosrednjeveškim prizidkom so na jugovzhodni strani dodali nov dvonadstropni jugovzhodni trakt. Stare dele so takrat najbrž prilagodili novim in vse skupaj povezali v dovolj homogeno učinkujočo celoto, ki pa je zlasti z zalomom na vzhodni fasadi kazala, da ni nastala v eni sami stavbni fazi. Hkrati ali malce pozneje so na južni strani opisani zasnovi dodali še majhno dvorišče s pomožnim enonadstropnim južnim traktom in pritlično arkadno vhodno lopo na zahodni strani. Tako je nastala kompleksna in razgibana, a razmeroma majhna zasnova preprostega renesančnega podeželskega dvorca, ki je dobro dokumentiran z Valvasorjevo upodobitvijo. Zasnova dvorca ni bila primerljiva s pravilnimi zasnovami monolitnih dvorcev, kakršne

⁸² Njegov nagrobnik je ohranjen na severni strani župnijske cerkve v Gabrovki; tja je bil leta 1830 prinesen iz cerkve sv. Pavla v Podpeči. Prim. Smole, *Graščine*, str. 361; Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 117; Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 212–213; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 73.

Aksonometrični študiji Turna pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe v drugi polovici 16. stoletja in v drugi polovici 17. stoletja (Igor Sapač, 2002).

so bile v tistem obdobju na Dolenjskem najbolj razširjene, ampak je kazala, kako so se pri širitvi prvotne srednjeveške stavbe poskusili čim bolj optimalno prilagoditi geomorfološkim danostim.

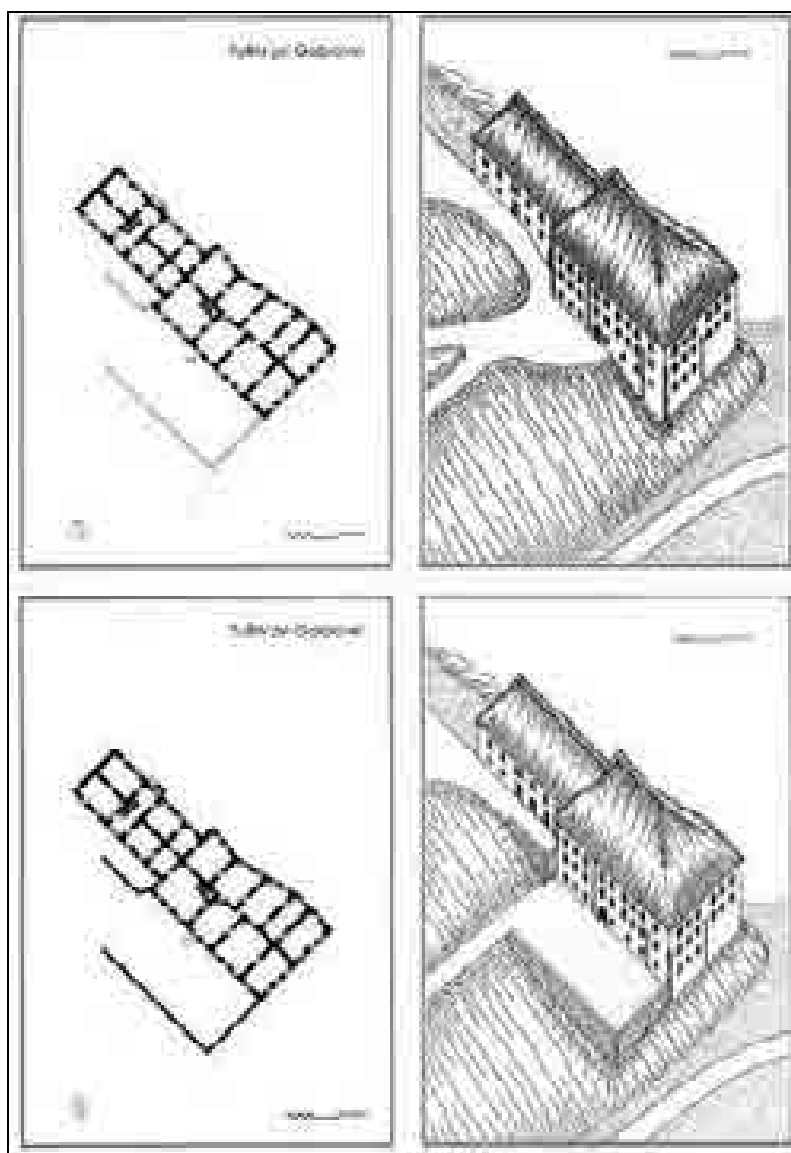
Poznejši stavbni razvoj se je tem značilnostim prilagodil. Morda je že sin Jošta Jakoba Janez Adam pl. Gallenberg (1589–1664) poskrbel za kakšne manjše dopolnitve in predelave zasnove iz 16. stoletja. Večjo širitev te zasnove pa so izvedli šele pod vnukom Jošta Jakoba Joštom Jakobom II. († 1677), potem ko mu je dvorec kot najmlajšemu od treh bratov pripadel po smrti očeta Janeza Adama leta 1664. Dvorec je bil pred tem dokaj neugleden. Morda se je Jošt Jakob II. za njegovo prezidavo in povečavo odločil tudi zato, ker je cesar Gallenbergom okoli leta 1666 podelil naziv državnih gro-

fov in je potreboval stanu primernejšo rezidenco.⁸³ Po drugi strani je bila povečava dvorca nujna, ker so Gallenbergi sredi 17. stoletja opustili svoj bližnji matični grad Podpeč (Galenštajn) in Turn pri Gabrovki je prevzel njegovo vlogo središča obsežnega zemljiškega gospostva.⁸⁴ Valvasor poroča, da je gospod Jošt Jakob grof Gallenberg na dvorcu veliko obnovil in izboljšal.⁸⁵ Navedba se nedvomno nanaša

⁸³ Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 220; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 52–57, 68–90; prim. Smole, *Graščine*, str. 361. Najstarejši brat Jošta Jakoba Janez Friderik se je ustalil na gradu Rožek, ki ga je dal prezidati. Drugi brat Jošta Jakoba Jurij Žiga se je ustalil v dvorcu Soteska, ki ga je dal ambiciozno prezidati in povečati. Prim. Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 52–57, 68–90.

⁸⁴ Prim. Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 214.

⁸⁵ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 574.

Aksonometrični študiji Turna pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe v 18. in 19. stoletju (Igor Sapač, 2002).

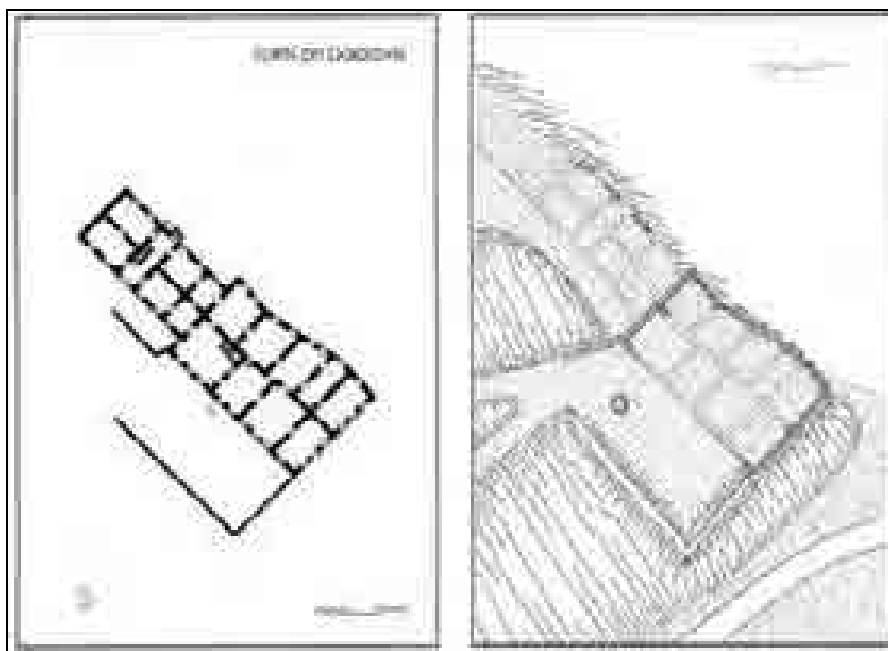
na Jošta Jakoba II. in ne na njegovega deda Jošta Jakoba I. To potrjujejo tudi v Arhivu Slovenije ohranjeni pisni viri. Leta 1666 so pod dvorcem izkopali ribnik, leta 1675 pa so zraven uredili še en večji ribnik.⁸⁶ Med letoma 1672 in 1677 so staro zasnovo iz 16. stoletja po načrtih duhovnika, pisatelja, leksikografa in stavbenika Matije Kastelca (ok. 1620–1688) in pod vodstvom stavbenika Carla Riccardija prezidali in jo povečali.⁸⁷ Takrat so na severni strani povsem na novo zgradili dolg enonadstropen deloma podkleten trakt, ki je bil zasnovan kot skoraj povsem samostojna stavbna enota; na to

je kazal tudi samostojni glavni vhod sredi njegove zahodne fasade. Z velikim novim traktom so presegli pred tem aktualno gradnjo manjših prizidkov ob stavbi prvotnega stolpastega dvora. Tako je nastala zasnova z dvema zaporedno nanizanimi samostojnima raznorodnima enotama. Novi trakt so zasnovali in oblikovali v poznorenesančni maniri; okna v nadstropju so opremili z velikimi pravokotnimi profiliranimi okviri. Nad glavnim portalom so vzdicali biforno okno. Gradbena dela so trajala več let in v času smrti Jošta Jakoba 1677 najbrž še niso bila povsem končana.

Prezidavo in povečavo dvorca so nadaljevali v prvi polovici 18. stoletja. Nadaljnja širitev stavbe je bila potrebna tudi zato, ker je prevzela funkcijo upravnega središča posesti bližnjega dvorca Ga-

⁸⁶ Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 228.

⁸⁷ Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 229–231; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 81–82, 94, 99.

Aksonometrična študija Turna pri Gabrovki okoli leta 1955 (Igor Sapač, 2002).

brje.⁸⁸ Ta je potem, ko je njegov lastnik Danijel grof Gallenberg leta 1697 umrl brez potomcev, kot rezidenca postal nepotreben in so ga opustili.⁸⁹ Morda so iz opuščenega dvorca Gabrje na Turn takrat prenesli polkrožno zaključeno ploščo z grboma rodovin Gall pl. Gallenstein in Lamberg, ki je nastala najbrž okoli leta 1580.⁹⁰ V 18. stoletju so na dvorcu Turn prezidali in povečali zlasti južni del, ki z zelo heterogeno zasnovo baročnemu okusu gotovo nikakor ni mogel ustrezati. Prezidavo so izvedli zelo spretno; stare sestavine s stavbo srednjeveškega stolpastega dvora vred so brez večjih rušitev dopolnili, tako da je na račun pozidanega malega notranjega dvorišča nastala mogočna monolitna dvonadstropna stavbna masa novega širokega južnega trakta. Novi trakt je dobil enotno oblikovane fasade in visoko strmo streho. Od takrat sta le še razporeditev notranjih prostorov in večkrat zalomljena vzhodna fasada kazali, da trakt ni nastal v eni sami stavbni fazi.⁹¹ Kljub

temeljiti prezidavi je stavbna masa prvotnega srednjeveškega dvora ostala skoraj nedotaknjena. Brez sprememb so ohranili tudi poznorenesančni severni trakt iz 17. stoletja. Tako je nastala longitudinalna stavbna zasnova z dvema zaporedno postavljenima enako visokima, a različno širokima traktoma. Vso stavbo so takrat opremili z enotno oblikovanimi preprostimi pravokotnimi maltastimi okenskimi obrobami. Vhod v novi južni trakt je ostal na lokaciji starega vhoda na bivše notranje dvorišče na zahodni strani. Hkrati z obsežnimi gradbenimi deli so na deloma umetno izravnanim pobočju severozahodno od dvorca uredili manjši parterno oblikovan baročni vrt.

Dvorec Turn je z gradbenimi posegi v 18. stoletju dobil podobo, ki je pozneje do leta 1952 niso več spreminjali. V 19. stoletju so predelali in povečali nekaj okenskih odprtih in pri tem odstranili starejše okenske okvire. Na vzhodni fasadi južnega trakta je takrat v pritličju nastalo nekaj šilastoločnih odprtih neogotskih oblik, ki so kazale, da so prezidavo najbrž izvedli v petdesetih letih 19. stoletja, ko je bil Turn v lasti Karla grofa Pace-ja (1821–1884).⁹² Pred zahodno fasado so približno takrat uredili izravnano obzidano široko teraso. V takšni obliki je bil dvorec do leta 1952 ena najmogočnejših in stavbnogodovinsko najbolj zanimivih grajskih stavb na obravnavanem območju.

⁸⁸ Dvorec Gabrje je sredi 17. stoletja prešel v roke Gallenbergov oz. Danijela grofa Gallenberga († 1697), ki je bil nečak Jošta Jakoba II. (Smole, *Graščine*, str. 148; Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 219, 221).

⁸⁹ Prim. Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 71. Dvorec Gabrje je na Valvasorjevih upodobitvah prikazan kot mogočna monolitna stavba, na franciscejskem katastru pa je označen kot razvalina.

⁹⁰ Plošča, ki je sedaj shranjena v Dolenjskem muzeju v Novem mestu, menda izvira iz dvorca Turn. Po drugi svetovni vojni jo je rešil zbiralec Leopold Kozlevčar iz Rakovnika pri Šentrupertu. Grbovno ploščo je Emilijan Cevc napačno povezal z gradom Luknja, iz katerega izvira druga podobna plošča. Prim. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, str. 93, 95.

⁹¹ S tega vidika je prezidava dvorca Turn primerljiva s sočasno prezidavo dvorca Turn pri Višnji Gori, ki je sedaj prav tako

porušen. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 67, 196, 243.

⁹² Prim. Smole, *Graščine*, str. 361. Nagrobnik Karla grofa Pace-ja je ohranjen na pokopališču v Gabrovki.

Tradicija srednjeveških plemiških dvorov v 16. in 17. stoletju

Čeprav so številni srednjeveški plemiški dvori v 15. stoletju izgubili pomen, je temeljna zamisel manjše neutrjene fevdalne rezidence in upravnega središča manjše zemljiške posesti ostala aktualna še vse do 18. stoletja. Stavbe novoveških dvorov so nastajale kot nadomestilo za stavbe srednjeveških dvorov ali pa povsem na novo kot središča osamosvojenih delov večjih zemljiških gospodstev.⁹³ Tako je tudi na obravnavanem območju v 16. in 17. stoletju nastalo nekaj stavb, ki nazorno dokumentirajo arhitekturni razvoj ideje srednjeveškega plemiškega dvora v zgodnjem novem veku. Te stavbe so imele približno enako velikost kot srednjeveški dvori, ne pa tudi stolpaste oblike; nastale so v času, ko je srednjeveški duh viteštva izpodrinila nova renesančna miselnost in ko grajeni simboli v obliki stolpov niso bili več aktualni. V tistem obdobju je srednjeveški vertikalizem nadomestila renesančna zleknjenost stavbnih mas.

Arhitekturni razvoj od stolpastih stavb do horizontalno naglašanih zasnov novoveških dvorov je bil postopen. Že v 15. stoletju večinoma niso več gradili takšnih stolpastih dvorov kot v 13. in 14. stoletju; takrat postavljene stavbe dvorov so imele bolj čokato stavbno maso in so učinkovale manj stolpasto. Značilni primeri tovrstnih zasnov iz poznega srednjega veka na Slovenskem so Pesniški dvor pri Mariboru, Weichselbergerjev dvor v Laškem in jedro sedanjega utrjenega dvorca Mokrice ob Savi.⁹⁴ Za oznako tovrstnih poznosrednjeveških ali zgodnjenovoveških dvorov se pogosto uporablja termin štok. Na obravnavanem območju se takšne stavbe dvorov niso ohranile. Hkrati s pojavom nove oblike dvorov so v poznem 15. stoletju in v prvi polovici 16. stoletja mnoge stare dvore iz 13. ali 14. stoletja zaradi nevarnosti turških vpadov dopolnili z obrambnimi sestavinami, zlasti z obzidji in obrambnimi vrhnjimi poletazami, in jim tako dali podobo in status utrjenih gradov. Za spremembo dvora v grad, oziroma za opremljanje dvora z obzidjem je bilo še sredi 15. stoletja potrebno soglasje deželnega gospoda.⁹⁵ Obdobje turških vpadov je te omejitve odpravilo.⁹⁶

V 16. stoletju se je razvil nov novoveški tip plemiškega dvora. Kompleksi tovrstnih dvorov so bili enako kot v srednjem veku sestavljeni iz glavne stanovanjske stavbe in stranskih gospodarskih poslopij. Temeljna razlika je bila, da glavne stavbe niso bile tako kot v srednjem veku dvonadstropne in stolpaste, ampak večinoma enonadstropne in pozidane na dolgih pravokotnih talnih ploskvah. Imele so enako funkcijo kot srednjeveški dvori, njihov simbolni pomen pa je bil zaradi manj dominantne podobe nekoliko drugačen. Številne tovrstne stavbe so bile dokaj skromne in so nastale zaradi drobljenja fevdalne zemljiške posesti.

Najbolj preprosta tovrstna ohranjena stavba na obravnavanem območju je dvor **Hotič**, ki stoji ob vznožju vzpetine v vasi Spodnji Hotič pri Litiji. Nastala je kot skromni podeželski dvor v 16. stoletju ali v zgodnjem 17. stoletju.⁹⁷ Pomembna je, ker je še sedaj skoraj prav takšna, kot jo kaže Valvasorjeva upodobitev. To je enonadstropna 3 x 4-osna arhitektura, pozidana na pravokotni talni ploskvi. Stavbni detajli so večinoma sekundarno predelani. V notranjščini so prostori pritličja opremljeni z oboki, ki so sedaj zaradi deloma sesute strehe ponekod že podrti. Oboki nad pritličnimi prostori so bili pomembna novost, ki se je uveljavila v 16. stoletju; stavbe srednjeveških dvorov glede na doslej opravljene raziskave večinoma niso imele obokanih prostorov.

Sorodno zasnovo kot dvor v Hotiču je imel tudi dvor **Grič**, ki je stal jugozahodno od Moravč pri Gabrovki in ki so ga podrti že pred drugo svetovno vojno. Njegovo nekdanjo podobo nazorno dokumentira Valvasorjeva upodobitev, ki kaže dolgo enonadstropno preprosto oblikovano pravokotno stavbo z dvokapno streho, prirezano na čop.⁹⁸ V takšni obliki je stavba nastala v 16. ali 17. stoletju.

Takšna je tudi zasnova dvora **Boltija**, ki stoji na položni vzpetini severno od dvorca Ponoviče ob poti na Vače. Dvor je nekoč sodil pod zemljiško gospodstvo Ponoviče.⁹⁹ Sedaj je to enonadstropna 2 x 5-osna pravokotna stavba z dvokapno streho, prirezano na čop. Prednji vogal je poudarjen z elegantnim konzolnim pomolom, ki kaže, da je imela stavba pomen plemiškega bivališča. Vogalni pomol je oprt na kamnite konzole, ki kažejo, da je stavba nastala v 16. stoletju. Drugi stavbni detajli so večinoma predelani. Stavbna masa je še prav takšna, kot je vidna v ozadju Valvasorjeve upodobitve dvorca Ponoviče.

Enaki tip novoveškega dvora se je pojavil tudi v okviru trške naselbine. Vzhodno od Turna v Litiji

⁹³ Zanimiv primer novoveškega dvora, ki je najbrž nadomestil srednjeveški dvor, je ohranjen v Imovici pri Lukovici na Gorenjskem v sklopu domačije na Bregu (Imovica 8). Stavba, ki je sedaj v lasti družine Kotnik, je glede na stavbno maso primerljiva z dvorom Boltija pri Litiji. Prim. Iglič-Kotnik, *Breg v Imovici*, str. 3–32.

⁹⁴ Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 1, str. 90–91; Stopar, *Grajske stavbe* 3, str. 155–156; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 86; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*.

⁹⁵ Stopar, *Arhitektursymbolik*, str. 149.

⁹⁶ Za turške vpade na slovensko ozemlje prim. Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*; Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593)*; Simoniti,

Turki so v deželi že; Simoniti, *Vojaska organizacija na Slovenskem*.

⁹⁷ Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 77–78.

⁹⁸ Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 86; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 56.

⁹⁹ Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 7–8.

Propadajoči dvor Hotič spomladi 2011 (foto: Igor Sapač).

se je v precej predelani obliki ohranil nekdanji **Apfalterjev dvor**, ki ga je omenil tudi Valvasor.¹⁰⁰ Na obeh Valvasorjevih upodobitvah Litije je vidno 3 x 6-osno enonadstropno pravokotno poslopje, ki je bilo na uličnem pročelju v nadstropju opremljeno z lesenim odprtim hodnikom. Fotografije na razglednicah Litije iz začetka 20. stoletja kažejo, da je stavba takšno podobo ohranila vse do leta 1910, ko jo je novi lastnik Pavel Kobler temeljito prezidal in posodobil.¹⁰¹ Stavba je bila še na začetku 20. stoletja krita s strmo štirikapno slamnato streho. Po tem detajlu je mogoče sklepati, da je imel tudi marsikateri skromnejši srednjeveški dvor tovrstno kritino. Litijski Apfalterjev dvor je najbrž nastal v prvi polovici ali sredi 16. stoletja; na tak čas nastanka je do leta 1910 kazal značilni polkrožno sklenjeni poznogotski glavni portal, ki je imel poševno posnet rob.

Drugačni, skromnejši in bolj arhaični stavbni tip novoveškega dvora je na obravnavanem območju dokumentiran le v zasnovi stavbe dvorca **Podšentjur**, ki stoji na južnem pobočju vzpetine s cerkvijo v vasi Podkum in je od sredine 18. stoletja neprekinjeno v lasti družine Čop.¹⁰² Stavba se v ohranjenih virih prvič omenja leta 1616 in sicer kot (gosposki) sedež pri sv. Juriju pod Kumom (*der Sütz bey St. Georgen in Khuemb*) v zapuščinskem inventarju radeškega tržana Martina Zavrla.¹⁰³ Podatki iz zapuščinskega inventarja kažejo, da je dvor nastal v dokaj neobičajnih

okolščinah okoli leta 1600 kot središče zemljiške posesti, ustvarjene z nakupom več bližnjih kmetij.¹⁰⁴ Sedaj je to manjša čokata dvonadstropna pravokotna stavba s štiriosno glavno fasado. Njena zunanost je bila po drugi svetovni vojni predelana in utilitarno preoblikovana; takrat je nastala tudi dvokapna streha, ki je nadomestila nekdanjo čopasto. Kljub temu je zasnova novoveškega dvora, iz katerega se je razvila, še dobro razpoznavna. Rahli zalom glavne fasade kaže, da so prvotno dvocelično stavbo dvora iz zgodnjega novega veka v poznem 18. stoletju razširili proti zahodu. Nekdanjo podobo dvora kaže Valvasorjeva upodobitev; to je bila majhna in najbrž le enonadstropna stavba z dvokapno streho, prirežano na čop. Njegova stavbna masa je bila skoraj še prav takšna, kakršne so bile stavbne mase srednjeveških stolpastih dvorov. Zakaj je okoli leta 1600 nastala stavba s tako arhaično arhitekturno zasnovo, je brez nadrobnejših stavbnih raziskav težko pojasniti. Morda se je razvila iz starejše kmečke domačije. Po drugi strani je mogoče, da so jo zgradili povsem na novo po vzoru takrat prav gotovo še vedno številnih stavb srednjeveških stolpastih dvorov, ki so ne preveč bogatemu in najbrž arhitekturno slabo izobraženemu, a ambicioznemu radeškemu tržanu Martinu Zavrlu morda predstavljali dovolj ugleden statusni simbol. Ko so v poznem 18. stoletju prvotno skromno stavbo razširili, se je njena površina podvojila in nastala je stavbna masa, ki po zasnovi spominja na starejši dvor Hotič.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 344; prim. Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 346; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 7–8.

¹⁰¹ Fotografije so objavljene v: Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 18–19, 43, 49, 73.

¹⁰² Smole, *Graščine*, str. 365; Golec, *Iz življenja malih graščakov Čopov*, str. 184–186; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 117.

¹⁰³ ARS, AS 309, škatla 97, XXXXI S–7, 8. 10. 1616. Za posredovani podatek se zahvaljujem dr. Borisu Golcu.

¹⁰⁴ Za posredovani podatek se zahvaljujem dr. Borisu Golcu. O domnevnem srednjeveškem dvoru na bližnji vzpetini, imenovani Grac (Grädec), o katerem poroča ljudsko izročilo, moremo zgolj ugibati. Srednjeveški viri ga ne omenjajo. Ostanki danes niso več opazni. Morda je tam nekoč stala zgolj kmečka domačija.

¹⁰⁵ Prim. Golec, *Iz življenja malih graščakov Čopov*, str. 185–186.

Dvor Podšentjur v Podkumu spomladi 2011 (foto: Igor Sapač).

Tako zasnovane skromne stavbe dvorov, kot je še sedaj dobro razpoznavna zlasti pri dvoru Hotič, so bile v novem veku zelo številne in so jih gradili še vse do prve polovice 18. stoletja.¹⁰⁶ Na podlagi tovrstnih skromnih zasnov poznosrednjeveških oziroma zgodnjenovoveških dvorov so se v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17. stoletja razvili manjši neutrjeni dvorci monolitne oblike, ki so bili pozidani na kvadratni ali pravokotni talni ploskvi in niso imeli notranjega dvorišča. Tovrstne stavbe so z enotno nerazgibano stavbno maso pomenile zadnjo stopnjo arhitekturnega razvoja ideje srednjeveških neutrjenih stolpastih dvorov. Njihove zasnove so bile rezultat kombiniranja izročila srednjeveških neutrjenih stolpastih dvorov in temeljne zamisli značilne beneške renesančne palače. Za tovrstne zasnove dvorcev so bili značilni kvadratni ali pravokotni tlorisi z osrednjo vežo, ki je segala skozi vso dolžino stavbe, in s prostori, razvrščenimi simetrično na os veže. Zaradi kombiniranja srednjeveške tradicije in novih arhitekturnih usmeritev, ki so prihajale iz severnoitalijanskega prostora, so bili stavbni členi na zgodnejših tovrstnih stavbah pogosto neneotno oblikovani; šele proti koncu 16. stoletja so tudi drobne renesančne oblike uspele dokončno izpodriniti močno zakoreninjeno gotsko tradicijo.¹⁰⁷ Pred tem so imele številne tovrstne stavbe tudi elemente, ki so bili odvod utrdbene estetike in so na tak način kazali pomen stavbe kot plemiške reziden-

dence. Značilni so bili npr. konzolni vogalni pomoli, ki so spominjali na utrjene vogalne stolpe. Na obravnavanem območju so tovrstni motivi izpričani na dvorcih Pogonik, Litija, Boltija in Bogenšperk. Stavbni tip monolitnih dvorcev se je v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17. stoletja zelo uveljavil; zaradi razmeroma nizkih stroškov gradnje in hkratne dovolj mogočne podobe si je tovrstne stavbe takrat omislila večina plemstva. Le pomembnejši plemiči so si mogli privoščiti gradnjo večje večtraktne zasnove z notranjim dvoriščem.¹⁰⁸ V 16. in 17. stoletju so se izoblikovale številne variacije osnovne zasnove monolitnih dvorcev. Tako so v temeljnih potezah enako zasnovno dobili večji reprezentančni dvorci kot tudi skromni manjši dvorci, ki so imeli nad zidanim pritličjem zgolj eno leseno nadstropje. Monolitni dvorci so bili enako kot manjši dvori vselej del večjih stavbnih kompleksov, kjer je ob osrednji stanovanjski stavbi stalo še več gospodarskih poslopij, zraven pa so bili tudi vrtovi in sadovnjaki. Monolitni dvorci so nastajali predvsem na nizkih, lahko dostopnih, a razglednih vzpetinah, pogosto tudi ob vznožju vzpetin z opuščeni srednjeveškimi gradovi. Neredko so jih pozidali tudi povsem sredi ravnine. Dvorci so pogosto nastajali na lokacijah starih srednjeveških dvorov. Številni dvorci so nastali tudi ob vključitvi starih srednjeveških stolpastih dvorov. Na obravnavanem območju so takšni značilni primeri Pogonik, Ponoviče in Grmače.

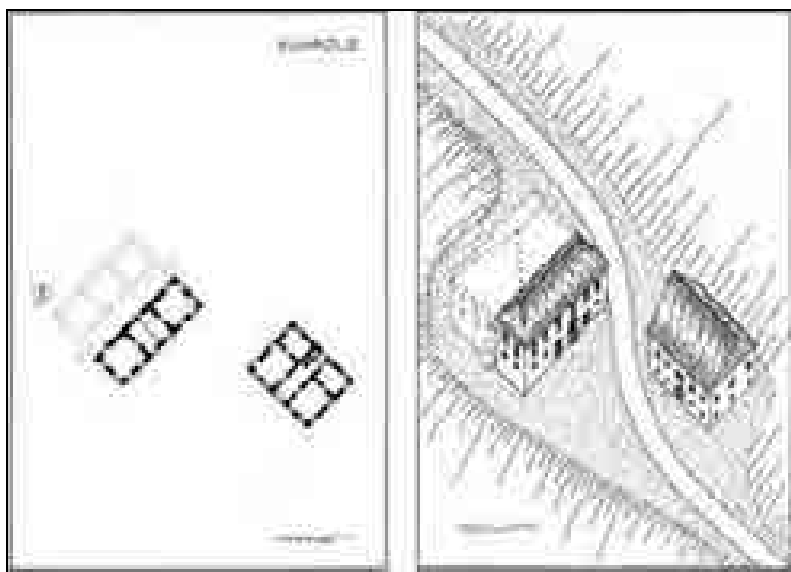
Na obravnavanem območju je ohranjenih oziroma dokumentiranih več stavb, ki kažejo, kako je tradicija plemiških dvorov v 16. in 17. stoletju postopno prešla v kulturo manjših monolitnih dvorcev. Zanimiv primer je kompleks dveh stavb v zaselku **Kumpolje**. V 16. stoletju je tam nastal manjši dvor, ki je še sedaj ohranjen v domala nespremenjeni podobi. To je preprosta enonadstropna stavba z osrednjo vežo in simetrično zasnovano glavno fasado, ki kaže, da je nastala v času, ko se je v arhitekturi uveljavila nova renesančna slogovna usmeritev, hkrati pa je bila še močno zakoreninjena tradicija srednjeveških dvorov. V drugi polovici 17. stoletja so tik ob skromnem novoveškem dvoru začeli graditi večji monolitni dvorec, ki ga niso nikoli dokončali.¹⁰⁹ Načrtovana zasnova novega dvorca je bila zelo podobna zasnovi starejšega dvora, le da je bila precej večja in bolj reprezentativna. Če bi bili uspeli dvorec dokončati, bi imel podobo eno-

¹⁰⁶ Značilni primer poznega skromnega plemiškega dvora iz 18. stoletja je dvor Jevše nad Radno pri Sevnici. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 70–71. Tovrstnih skromnih stavb so v 17. in 18. stoletju gradili vse manj, kar kažejo tudi Valvasorjeve upodobitve.

¹⁰⁷ Prim. Curk, *Delež italijanskih gradbenikov*, str. 37–72; Komelj, *Utrdbena arhitektura*; Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja*; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja*; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*; Šumi, *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem*.

¹⁰⁸ Na obravnavanem območju je bila takšna zasnova dvorca Slatna.

¹⁰⁹ Valvasorjeva upodobitev (Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 71) očitno kaže le projekt, ki pa v takšni obliki nikoli ni bil dokončan. O tem pričata upodobitev v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 in zasnova sedanje stavbe, ki ne kaže, da bi njen večji del kdaj koli stal. Dvorec je bil sicer med drugo svetovno vojno leta 1943 požgan, vendar so ga po vojni obnovili brez večjih sprememb njegovih temeljnih značilnosti.

Aksonometrična študija kompleksa dvora in nedokončanega dvorca Kumpolje (Igor Sapač, 2002).

Poslopji dvora in nedokončanega dvorca Kumpolje (foto: Igor Sapač).

nadstropne monolitne stavbe na kvadratnem tlorisu s središčno vežo in simetrično nanjo razvrščenimi prostori.¹¹⁰

Značilna stavba, ki dokumentira razvojni prehod med novoveškimi dvori in monolitnimi dvorci, je dvorec **Cerkno** zahodno od Gabrovke. Sedaj propadajočo stavbo so v 19. stoletju zlasti na zunanjsčini preoblikovali v reprezentativnih klasicističnih oblikah, kljub temu pa je prvotna zasnova še razpoznavna.¹¹¹ Valvasorjeva upodobitev kaže, da je

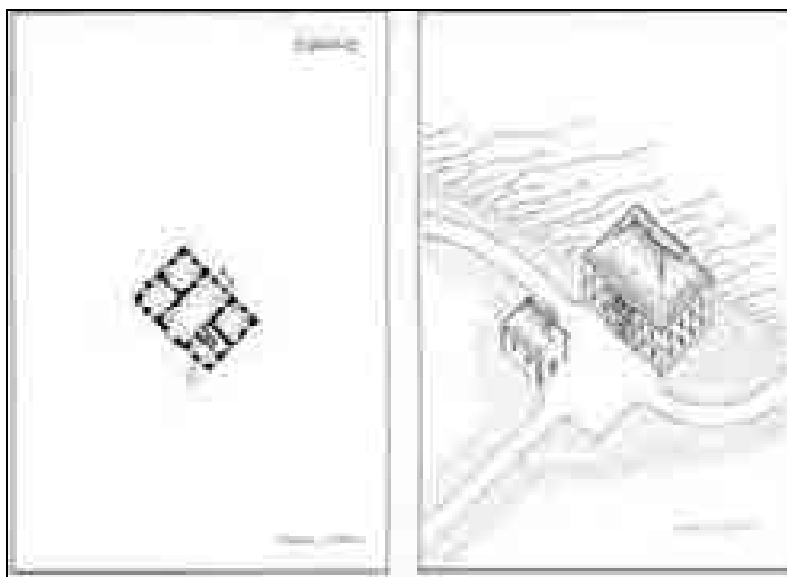
bila to sprva enonadstropna stavba, pokrita z dvo-kapno streho, prirezano na čop. Prvo nadstropje je bilo sprva napol leseno in na zunanjsčini opremljeno z lesenim odprtim hodnikom.¹¹² Na zunanjsčini je stavba torej učinkovala kot preprost novoveški dvor iz 16. stoletja in je bila primerljiva z bližnjim Apfalterjevimi dvorom v Litiji. Po drugi strani analiza geometrično pravilne tlorisne zasnove kaže, da je imela stavba najbrž že od začetka obliko modernega

¹¹⁰ Zgradili so le desno tretjino stavbe, brez veže in prostorov na levi strani. Sedaj je to dolgo ozko enonadstropno poslopje, ki je zanimivo zlasti kot dokument postopne gradnje monolitnih dvorcev. Stavbni členi kažejo, da niso nastali pred drugo polovico 17. stoletja. Ohranjen je velik rustikalni portal v pritličju, v nadstropju pa so velika pravokotna okna opremljena s kamnitimi okviri poznorenesančnih oblik.

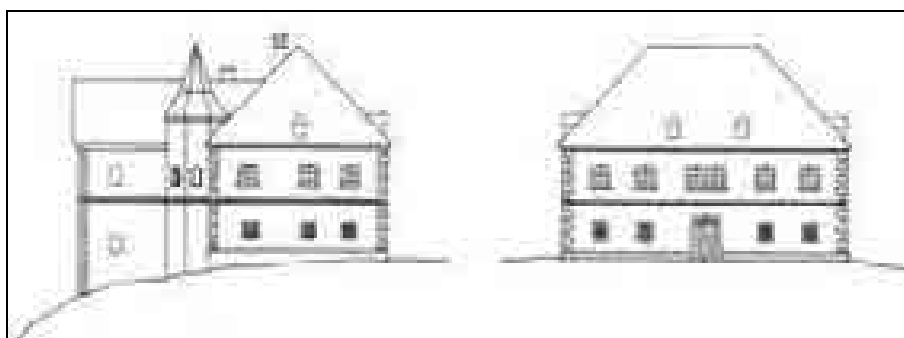
¹¹¹ Na začetku ali v prvi polovici 19. stoletja so skromni re-

nesančni monolitni dvorec Cerkno klasicistično prezidali. Takrat je zunanjsčina dobila povsem novo podobo. Pritličje je členjeno z rusticiranimi pasovi, nadstropje pa je gladko. Vhod je rizalito poudarjen. Nadstropje rizalita je triosno. Okna so bila tam sprva segmentno zaključena. Med pre-novo leta 1904, kot kaže naslikana letnica, so njihove seg-mentne zaključke zazidali. Močni pilastri nosijo profilirano gredo, okrašeno s klasicistično ornamentalno štukaturo.

¹¹² Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 354.

Tloris pritličja in aksonometrična študija klasicistično prezidanega dvorca Cerkno (Igor Sapač, 2002).

Izris južne in vzhodne fasade dvorca Grbin pri Litiji. Poskus rekonstrukcije podobe pred letom 1944 (Igor Sapač, 2002).

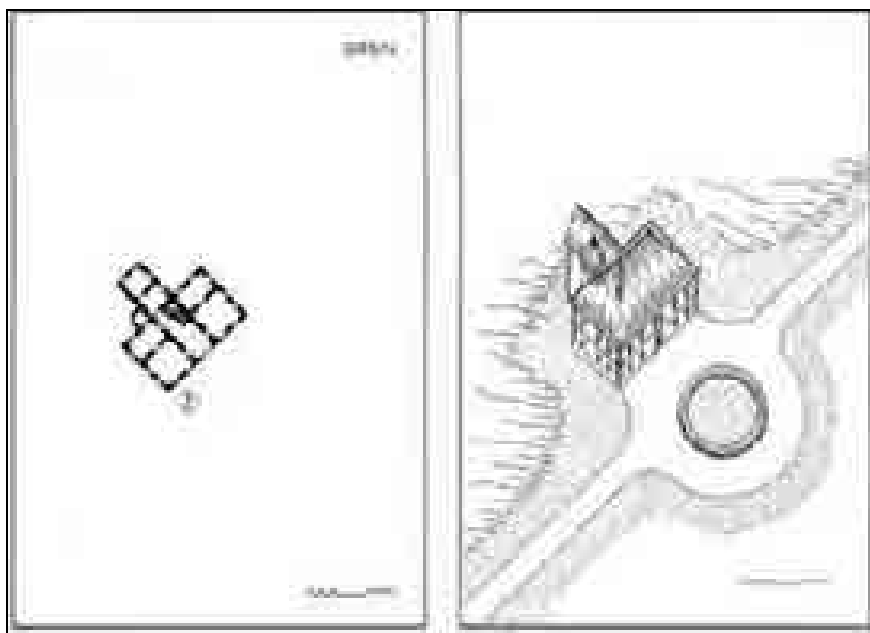
renesančnega monolitnega dvorca, kjer so bili notranji prostori razvrščeni simetrično glede na os osrednje veže. V takšni obliki je stavba najbrž nastala na začetku 17. stoletja. Sedaj predstavlja najlepši ohranjeni primer kombinacije skromnega novoveškega dvora in zasnove reprezentativnega monolitnega dvorca, kakršen je bil denimo bližnji dvorec Grmače.

Eno razvojno stopnjo naprej od Cerknega je zasnova nekdanjega dvorca **Grbin**, ki je do druge svetovne vojne stal na vzhodnem obrobju Litije. Manjši monolitni dvorec je najbrž nastal v drugi polovici 16. stoletja ali v prvi polovici 17. stoletja.¹¹³ Po stavbni masi se ni veliko razlikoval od bližnjih dvorov Hotič ali Boltija, z geometrično pravilno zasnovo pa je že kazal na ambicijo po tekmovanju z večjimi monolitnimi dvorci. V osnovi je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi in je imel obliko eno-

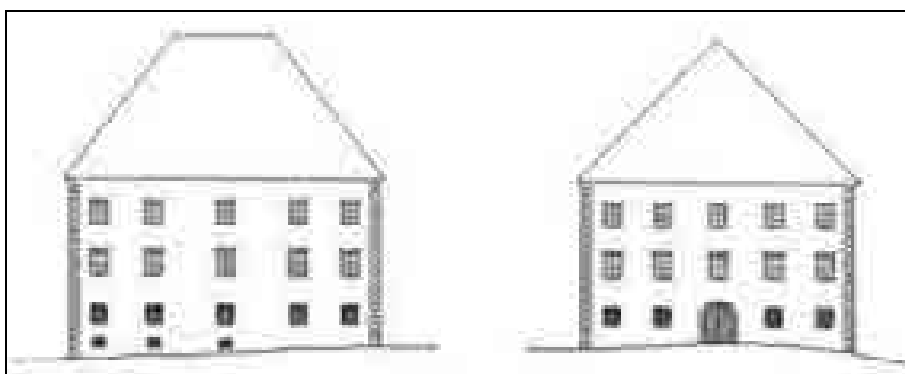
nadstropne 3 x 5-osne stavbe s simetrično oblikovano vhodno fasado, strmo štirikapno opečno streho in osrednjo vežo v pritličju. Opazno je bilo, da so si njegovi graditelji prizadevali za skladnost njegovih razmerij. V poznem 19. stoletju so prvotno zasnovo, ki jo dokumentira Valvasorjeva upodobitev, nekoliko prezidali in jo dopolnili, a je ostala v temeljnih potezah razpoznavna vse do leta 1944, ko so jo požgali partizani.¹¹⁴

¹¹³ Prim. Smole, *Graščine*, str. 153; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 54–55.

¹¹⁴ Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 68; Leta 1893 je renesančni monolitni dvorec Grbin pri Litiji kupil Jožef Strzelba in ga dal prenoviti. K enonadstropni stavbi, ki je že v 18. stoletju dobila pravokotni prizidek na začetni strani, so takrat na začetni strani prizidali osmerokotni stolpič; tega so postavili v kot med prvotno monolitno zasnovo in mlajši prizidek. Stolpič so pokrili s strmo koničasto streho. Hkrati so neoklasicistično preoblikovali zunanjsčino dvorca. Okna so takrat opremili z maltastimi okviri. Stavbo so opremili z električno napeljavo, v notranjosti pa so uredili kopalnico in sanitarije, ki so jih umestili v novi začetni stolpič. Prim. Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 15–16. Po drugi svetovni vojni so razvaline požganega dvorca povsem odstranili in pozneje tam zgradili nove stavbe.

Tloris prvega nadstropja in aksonometrična študija dvorca Grbin pred letom 1944 (Igor Sapač, 2002).

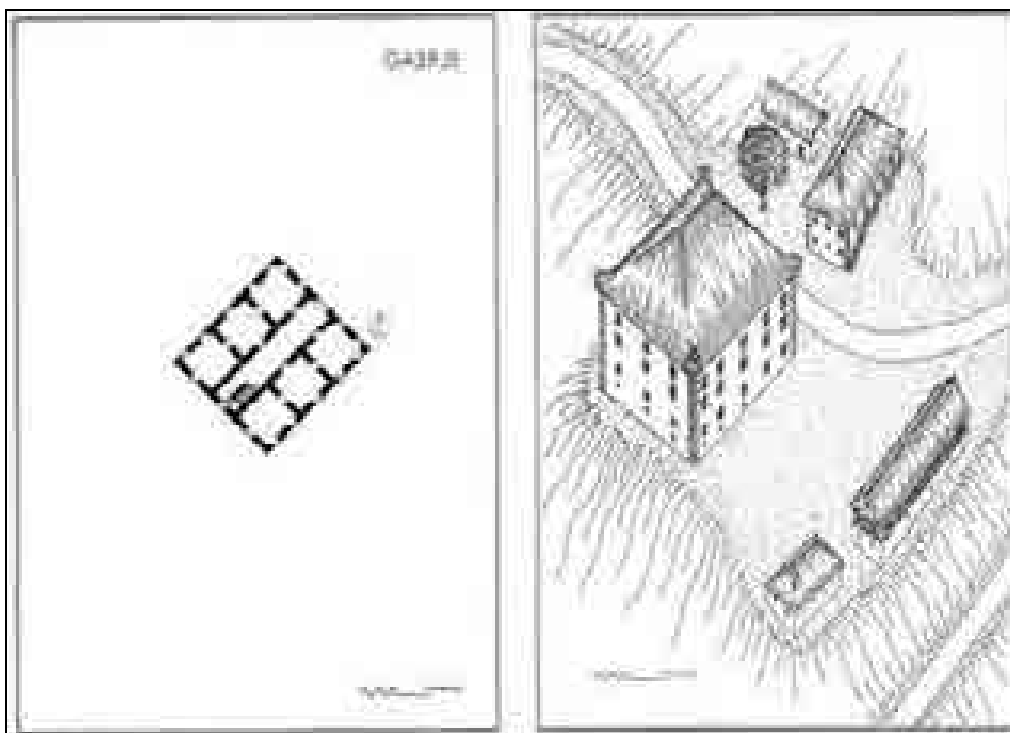
Izris severne in vzhodne fasade dvorca Gabrje. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

Še en razvojni korak naprej od Cerknega in Grbina je bil nekdanji dvorec **Gabrje** pri Gabrovki. Ta stavba je po eni strani predstavljala tip večjega in že skoraj monumentalnega kubičnega monolitnega dvorca, po drugi strani pa je s čokato stavbno maso lepo kazala na tradicijo srednjeveških stolpastih dvorov. Konec 18. stoletja opuščeni in sedaj popolnoma podrti dvorec je najbrž nastal sredi ali v drugi polovici 16. stoletja. Mogočna dvonadstropna geometrično pravilna kubična stavbna masa, krita s strmo štirikapno streho, je dobro dokumentirana na dveh različnih Valvasorjevih upodobitvah in v mapi franciscejskega katastra.¹¹⁵ Zasnova je bila primerljiva z renesančno zasnovo bližnjega dvorca Pogo-

nik, le da je bila talna ploskev najbrž malce večja. Dvorec Gabrje je kot rezidenca rodovine Gall nastal takrat, ko so opustili bližnji srednjeveški grad Šentjurjeva gora. Čas njegovega nastanka je moč opredeliti na podlagi stavbnih členov, ki so bili tako kot pri bližnjem Pogoniku oblikovani deloma še v gotški tradiciji, deloma pa po novih renesančnih vzorih.¹¹⁶

¹¹⁵ Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 63; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 167.

¹¹⁶ Še pred nekaj desetletji je bilo v bližini nekdanjega dvorca, katerega razvaline so dokončno povsem odstranili šele po drugi svetovni vojni, ob bivših gospodarskih poslopih ohranjenih nekaj kamnoseško obdelanih kosov okenskih in vratnih okvirov. Med njimi je bil tudi segmentni sklepni del nekdanjega polkrožno sklenjenega glavnega portala, ki je prirezan na ajdovo zrno in po obliki primerljiv z nekdanjim glavnim portalom bližnjega dvorca Pogonik. Fotografije kamnoseško obdelanih kosov hrani INDOK center.

*Tloris pritličja in aksonometrična študija dvorca Gabrje.
Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).*

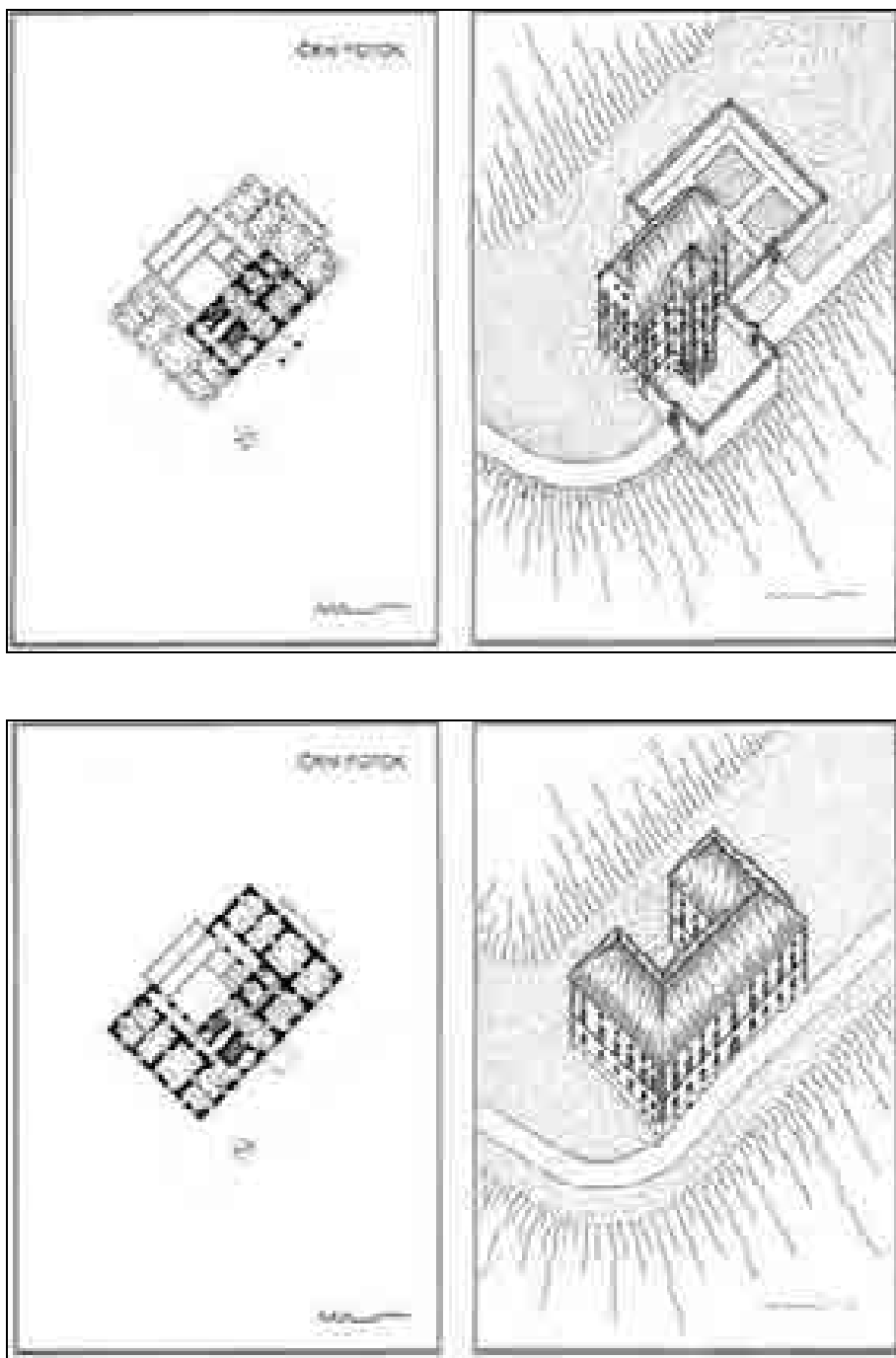
Najmlajša stavba, ki na obravnavanem območju zanimivo odseva tradicijo srednjeveških plemiških dvorov v novem veku, je dvorec **Črni Potok** južno od Šmartna. Stavba novoveškega dvorca je na lokaciji srednjeveškega dvora najbrž nastala sredi 17. stoletja.¹¹⁷ Nekdanjo podobo stavbe, ki je bila v 18. stoletju temeljito prezidana in povečana, je moč rekonstruirati na podlagi analize tlorisne zasnove in Valvasorjeve upodobitve.¹¹⁸ To je bila manjša sime-

trično zasnovana pravokotna podkletena arhitektura, ki je poleg pritličja obsegala še prvo nadstropje in podstrešno poletažo. Njena višina ni presegala višine sedanje stavbe. Geometrično pravilne fasade so bile opremljene z renesančno profiliranimi oken-skimi okviri in členjene z naslikanimi pasovi. Stavbo je pokrivala dvokapna streha, ki je bila prirezana na čop. Pred osrednjo vežo je stal sedaj povsem odstranjeni vhodni stolpič, ki je bil pozidan na kvadratnem tlorisu in je malce presegal višino stavbe. V opisani obliki dvorec ni mogel nastati veliko pred sredino 17. stoletja. Vhodni stolpič, ki je imel zlasti dekorativni pomen, je kazal, da je stavba nastala v času, ko se je renesansa prevesila v manierizem. S poudarjenim višjim stolpičem so izpostavili pomen prednje fasade in naglasili celotno stavbo. Stolpič, ki ni imel obrambne funkcije, ampak je bil le simbol moči, je imel enak pomen kot stolpaste oblike srednjeveških dvorov; že na daleč je kazal, da ima stavba funkcijo plemiške rezidence.

¹¹⁷ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 517.

¹¹⁸ Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 257. Poznorenesančna stavba, ki je bila v 17. stoletju nekaj časa v lasti Janeza Vajkarda Valvasorja, je bila v prvi četrtini 18. stoletja deležna temeljite prezidave. Takrat so povsem spremenili njeno prvotno podobo iz 17. stoletja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 39. S prezidavo so najbrž začeli po letu 1704, ko je lastnik dvorca postal Wolf Herbert baron Apfaltrer. Manj verjetno se zdi, da so prezidavo začeli že v poznem 17. stoletju. V nadstropju izzidka dvorca ob severni steni vzdana manjša kamnita romboidna plošča z vklesanim monogramom IKM (Ana Maksimilijana Moscon?) in letnico MDCXCIII (1693) najbrž dokumentira le neko manjšo adaptacijo. Doslej opravljene raziskave še niso pojasnile, ali je plošča vzdana na primarni lokaciji. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 39; Smole, *Graščine*, str. 124. Baročno prezidavo so morda izvedli pod vodstvom arhitekta Carla Martinuzzi (ok. 1673–1726). Prim. Sapač, *Arhitekt Carlo Martinuzzi*, str. 35–37; Sapač, *Stavbna zgodovina dvorca Zalog pri Moravčah*, str. 139–176; Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 250–252. Enonadstropno pravokotno zasnovo z vhodnim stolpičem v osi stavbe, ki jo kaže Valvasorjeva upodobitev, so takrat temeljito predelali. Podrli so vhodni stolpič in prvotnemu monolitnemu jedru na obeh straneh pri-

zidali novi stavbni krili. Tako je nastala široko zleknjena stavbna greda na talni ploskvi v obliki črke U. Deloma podkleteno stavbo z devetsošno glavno fasado so pokrili s strmo večkapno opečno streho. Dvorec so v celoti na novo fasadirali in preuredili njegove notranje prostore. Hkrati so na novo uredili gospodarski kompleks in parterno oblikovani vrt ob vznožju vzpetine.

Aksonometrični študiji dvorca Črni Potok. Poskus rekonstrukcije podobe v 17. in 18. stoletju (Igor Sapač, 2002).

V času gradnje dvorca Črni Potok se je obdobje plemiških dvorov dokončno izteklo. Pozneje na obravnavanem območju niso več zgradili nobene tovrstne stavbe. V 18. in 19. stoletju je nekdanji pomen plemiških dvorov zašel v pozabo. Ker so bile to majhne in v primerjavi z večjimi gradovi in dvorci

dokaj skromne stavbe, se je v zvezi z njimi ohranilo tudi razmeroma malo pisnih virov, ki bi pričali o njihovem nekdanjem pomenu. V premenah časa so mnoge stavbe povsem propadle. Ta zapis je zato v vsakem pogledu lahko le bežni oris, ki želi opozoriti na nekatera ključna vprašanja s tem v zvezi v okviru

obravnavanega območja, pa tudi v okviru širšega slovenskega ozemlja. Raziskave nekdanjega pomena plemiških dvorov v slovenskem prostoru so šele na začetku. Večina stavb nekdanjih dvorov ali njihovih lokacij še ni bila nadrobneje dokumentirana in preučena. Mnoge so ogrožene, saj jih slovenska spomeniška služba ni vpisala v register nepremične kulturne dediščine.¹¹⁹ Tako denimo na obravnavanem območju niso pravno zavarovani propadajoča stavba dvora Hotič in lokacija nekdanjega dvorca Turn pri Gabrovki. Po drugi strani je nekdanji dvorec Gabrje napačno lokaliziran na lokacijo gradu Šentjurjeva gora in kot takšen celo razglašen za spomenik lokalnega pomena.¹²⁰ Pomembni dvorec Črni Potok ni razglašen za kulturni spomenik in je v zadnjih letih žrtev čedalje bolj agresivnih adaptacijskih posegov. Na lokaciji dvora in poznejšega dvorca Grmače je pred nedavnim nastalo naselje stanovanjskih hiš, ki je s svojo arhitekturno zasnovo vse prej kot skladno z okoljem, v katerega je umeščeno.¹²¹ Ker lokacija nekdanjega imenitnega dvorca ni bila pravočasno vpisna v register nepremične kulturne dediščine, pred gradnjo novega naselja niso bile izvedene arheološke raziskave, ki bi mogle odgovoriti na vprašanja v zvezi z domnevnim srednjeveškim dvorom na mestu poznejšega dvorca. Težka gradbena mehanizacija je v nekaj dneh brez usmiljenja uničila vse ostanke zidovja, ki je po medvojnem požigu in povojnem rušenju še ostalo pod površjem zemlje. Prav neverjetno se zdi, da smo v obdobju, ko na gradbiščih novih avtomobilskih cest arheološke ekipe skrbno dokumentirajo sleherno pod zemljo, na Grmačah povsem po nepotrebnem izgubili še zadnji vir podatkov, ki bi mogel pojasniti zapleteno stavb-

no zgodovino nekoč pomembne in sedaj povsem pozabljene plemiške rezidence. Ta ugotovitev lahko seveda privede zgolj do spoznanja, da bo v prihodnje treba stavbe in lokacije nekdanjih plemiških dvorov bolj ustrezno dokumentirati, zavarovati in preučiti, če ne želimo, da bo ta segment kulturne dediščine dokončno zašel v pozabo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 181 – Reambulančni kataster za Kranjsko

AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev

AS 735 – Gospodstvo Grmače

INDOK – INDÖK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije

Fototeka

Komelj, Ivan: Dolenjski gradovi. Terenski zapiski iz let 1945–1949

Register nepremične kulturne dediščine

KMJ – Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto

Posebne zbirke: Fototeka (Zbirka fotografij iz obdobja pred drugo svetovno vojno)

Komelj, Ivan: Dolenjski gradovi. Pretipkani terenski zapiski iz let 1945–1949, zvezki I–XV. Rokopisni oddelek – mapa CLXVII (Inventarna knjiga rokopisov), Ms 81, št. 1 (leto dobave: 1956)

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana

Zbirka starih razglednic iz obdobja pred drugo svetovno vojno

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Avbelj, Peter (ur.): *Jubilej župnijske cerkve sv. Martina 1901–2001*. Šmartno pri Litiji : Župnijski urad Šmartno, 2001.

Biller, Thomas in Großmann, Ulrich G.: *Burg und Schloss. Der Adelssitz im deutschsprachigen Raum*. Regensburg : Schnell & Steiner, 2002.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. Maribor : Založba Obzorja, 1988.

Brilej, Martin: *Spomin na Litijo. Litija in okoliški kraji na starih razglednicah*. Litija : Villa Litta klub Fondacija, 1995.

Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*. Ljubljana : Slovenska matica, 1981.

Curk, Jože: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v XVI. in XVII. stoletju. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 37–72.

¹¹⁹ V zadnjih letih je na območju Slovenije propadlo več nekdanjih plemiških dvorov. Najbolj boleče so izgube Robin dvora pri Dravogradu, dvora Thumersfelden oz. Štoka v Vuzenici in dvora Eggenwald v Črešnjevcih pri Gornji Radgoni. Tik pred dokončnim propadom so stavbe dvorov Hotič pri Litiji in Rotenturn ter Šahenturn v Gornji Radgoni. Naglo propadajo tudi razvaline dvora Pakenštajn v bližini Šmartnega ob Paki.

¹²⁰ Prim. Odlok o razglasitvi kulturnih spomenikov lokalnega pomena na območju Občine Litija, Ur.l. RS, št. 61/2008–2600; <http://rkd.situla.org>. Pod evidenčno številko enote 16267 so na Gabrski gori namesto razvalin srednjeveškega gradu Šentjurjeva gora vpisane ruševine graščine Gabrje iz prve četrtine 17. stoletja, ki se v resnici nahajajo okoli 1 km severozahodno od tam.

¹²¹ Na začetku februarja 2009 je gradbeno podjetje Trgograd na lokaciji med drugo svetovno vojno požganega dvorca začelo graditi naselje stanovanjskih hiš. Investitor je bila občina Šmartno pri Litiji, ki pred gradnjo ni poskrbela za izvedbo arheoloških raziskav. Župan občine je bil v tistem obdobju Milan Izlakar. Prim. Bojan Rajšek, Na Grmačah bo zrastle naselje, *Delo*, 19. februar 2009. Prim. *Občina Šmartno pri Litiji, obvestila*, sredi, 11. februar 2009 (*Obveščamo vas, da je občina Šmartno pri Litiji pričela z izgradnjo stanovanjskega kompleksa na Grmačah (18 stanovanj) in sicer na mestu, kjer je nekoč stal grad Grmače. Stanovanja bodo v obliki ličnih stanovanjskih hiš.*) <http://www.smartno-litija.si/obvestila/2009/stanovanjski-kompleks-na-grmacah>.

- Črešnar, Matija in Mlekuž, Dimitrij in Rutar, Gašper in Nadbath, Barbara: Vernek. *Varstvo spomenikov. Poročila*, 46/2009, 2010, str. 404–406.
- Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu. Ljubljana 1944.
- Djuričič, Goran: *Zasavski gradovi*. Ljubljana, 1992 (diplomska naloga na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).
- Fister, Peter: *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.
- Godec, Ivan: 850 let Litije. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja*, št. 7/8 (XII. 1995), str. 543–548.
- Godec, Ivan: *Litija in reka Sava*. Litija : Center za razvoj, 2008.
- Godec, Ivan: *Litija nekoč in danes*. Litija : Košarkaški klub, 1992.
- Godec, Ivan: *Litija. Turistični vodnik*. Litija : Turistično društvo, 1997.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Ljubljana, 1999 (doktorska disertacija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).
- Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika*, 1988, 36, str. 184–194.
- Hauptman, Helena: *Gradovi in graščine v litijski občini. Od Verneka do Oble Gorice*. Ljubljana, 1999 (diplomsko delo na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani).
- Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice. Gradovi in graščine v občini Litija*. Litija : Villa Litta, 2001.
- Iglič, Aleš in Kotnik, Matej: *Breg v Imovici*. Imovica, 2002.
- Issleib, Ludwig: Wagensperg. *Blätter aus Krain*, III, 1859, str. 90.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana : DZS, 1997.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XXIV, 1943, str. 1–61.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 26–62.
- Juričić Čargo, Danijela: Graščina Grmače : (1582–1862) 1809–1810 : [Arhiv Republike Slovenije], V: Kolanović, Josip-Šumrada, Janez (ur.), *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 741–742.
- Kavčič, Jožica in Kavčič, Jože: *Iz skrinje polbograjске graščine*. Ljubljana : Salve, 2009.
- Kohla, Franz X.: *Kärntens Burgen, Schlösser und werhafte Stätten*. Klagenfurt : Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.
- Komelj, Ivan: Pogonik. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, IX, 1962–1964, str. 236.
- Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta I, 1951.
- Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenjštajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
- Kos, Dušan: *O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740*. Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije I–III*. Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.
- Krahe, Friedrich-Wilhelm: *Burgen des deutschen mittelalters. Grundriss-Lexikon*. Würzburg : Flechsig Verlag, 2000.
- Krajevni leksikon Slovenije* (Roman Savnik ur.). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1968–1980 (4 zvezki).
- Libal, Dobroslov: *Burgen und Festungen in Europa*. Hanau : Dausien, 1993.
- Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi. *Etnolog*, 5 (LVI), 1995, str. 143–205.
- Moos, Stanislaus: *Turm und Bollwerk. Beiträge zu einer politischen Ikonographie der italienischen Renaissancearchitektur*. Zürich : Atlantis, 1974.
- Mušič, Marjan: Rajnik Bogotaj. *Kronika*, 7/1, 1959, str. 50–53.
- Neumann, Hartwig: *Festungsbau-Kunst und -Technik. Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert*. Bonn : Bernard & Graefe Verlag, 2004.
- Otorepec, Božo in Reisp, Branko: *Bogensperk*. Maribor : Založba Obzorja, 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 70).
- Otorepec, Božo: *Iz zgodovine gradu Bogensperk*. Litija : Odbor za obnovo gradu Bogensperk, 1974.
- Piper, Otto: *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen*. München : R. Piper & Co., 1912.

- Preinfalk, Miha: Rodbina Apfaltrer. *Gea*, 18, nov. 2008, str. 66–69.
- Preinfalk, Miha: Rodbina Gallenberg. *Gea*, 18, maj 2008, str. 68–71.
- Preinfalk, Miha: Rodbina Windisch-Graetz. *Gea*, 17, mar. 2007, str. 66–69.
- Radics, Peter v.: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*. Laibach, 1910.
- Ramovš, Anton in Vuga, Davorin: *Graščina Polhove Gradec. Kamnita in kulturna dediščina*. Celje : Mohorjeva družba, 2007.
- Reisp, Branko in Otorepec, Božo in Godec, Ivan: *Valvasorjev Bogenšperk*. Bogenšperk : Odbor za obnovo gradu Bogenšperk, 1990 (četrti dopolnjeni natis).
- Repgow, Eike von: *Der Sachsenspiegel*. Zürich : Manesse Verlag, 1984.
- Sapač, Igor: *Arhitekt Carlo Martinuzzi in letna rezidenca družine Strassoldo na Zalogu pri Moravčah*. Ljubljana : samozaložba, 2003.
- Sapač, Igor: Baročni arhitekti na Slovenskem. *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka. Katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana*. Ljubljana, 2007.
- Sapač, Igor: Domovanje Petra Pavla Glavarja na Lanšprežu skozi čas. *Peter Pavel Glavar. Zbornik prispevkov iz simpozija. Grm, Novo Mesto, 2009*. Lukovica : Čebelarstva zveza Slovenije, 2009, str. 27–51.
- Sapač, Igor: *Grad Mirna*. Mirna : Studio 5, 2004.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Porečje Reke z Brkini*. Ljubljana : Viharnik, 2007 (Grajske stavbe 19).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. III. Območje Nove Gorice in Gorice*. Ljubljana : Viharnik, 2010 (Grajske stavbe 22).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. IV. Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana : Viharnik, 2011 (Grajske stavbe 23).
- Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*. Ljubljana, 2003 (diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).
- Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe*. Sevnica : Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
- Sapač, Igor: Stavbna zgodovina dvorca Zalog pri Moravčah. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 43, 2007, str. 139–176.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje : Mohorjeva družba, 1990.
- Simoniti, Vasko: *Vojaska organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
- Smole, Majda: Kranjska plemiška družina Apfaltrerjev. *Kronika*, 1970, 18/ 1, str. 24–27.
- Stegenšek, Avgustin: *Konjska dekanija*. Maribor, 1909 (ponatis 2010).
- Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz : ADEVA, 1992.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Gradovi. Gotika v Sloveniji. Katalog razstave Narodne galerije v Ljubljani*. Ljubljana : Narodna galerija, 1995, str. 394–400.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*. Ljubljana : Viharnik, 1998 (Grajske stavbe 8).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Goricanami in Gamberkom*. Ljubljana : Viharnik, 2000 (Grajske stavbe 10).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana : Viharnik, 2001 (Grajske stavbe 13).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana : Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina*. Ljubljana : Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana : Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 4).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Prva knjiga. Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1990 (Grajske stavbe 1).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana : Park, 1992 (Grajske stavbe 3).
- Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana : Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1977.
- Suhadolc, Urška: Neptunov vodnjak v Polhovem Gradcu. *Problem datiranja. Bilten SUZD*, 9–10 (oktober–december), 2010.
- Svoboda, Ladislav in Ulovec, Jiří in Chotěbor, Petr in Procházka, Zdeněk in Fišera, Zdeněk in Anderle, Jan in Slavík, Jiří in Rykl, Miroslav in Durdík, Tomáš in Brych, Vladimír: *Encyklopedie Českých tvrzí*. Praha : Argo, 1998–2000 (2 zvezka).

Šalej, Matjaž in Šterbenk, Emil (ur.): *Šmartno ob Paki. Zbornik raziskovalnega tabora ERICa v letih 2001 in 2002*. Velenje : Inštitut za ekološke raziskave, 2003.

Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse. Katalog Arhitekturnega muzeja*. Ljubljana, 1997.

Šumi, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom. Katalog Arhitekturnega muzeja*. Ljubljana, 2001.

Šumi, Nace: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1966.

Šumi, Nace: *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1969.

Tuulse, Armin: *Burgen des Abendlandes*. Wien-München : Schroll, 1958.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana : Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Herzogthums Crain, XI. Buch*. Laybach-Nürnberg 1689.

Vuga, Davorin: Neptun iz Grmač. *Rodna gruda*, leto 47, št. 3 (marec 2000), str. 48.

Zadnikar, Marijan: *Z mojih poti. Spomini slovenskega umetnostnega zgodovinarja in konservatorja*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1991.

Zahn, Josef: *Gülthöfe. Styriaca. Gedrucktes und Ungedrucktes zur steierm. Geschichte und Culturgeschichte*. Neue Folge, Graz, 1896.

Zeune, Joachim: *Burgen, Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg : Pustet, 1996.

Železnikar, Janja: Graščina v Polhovem Gradcu. *Arheološki vestnik*, 53, 2002, str. 301–371.

Železnikar, Janja: *Polhograjska graščina*. Ljubljana, 1996 (diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana : Viharnik, 1994.

Žvanut, Maja: Okus Jošta Jakoba grofa in gospoda Gallenberškega. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 211–243.

Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Ljubljana : Viharnik, 2009.

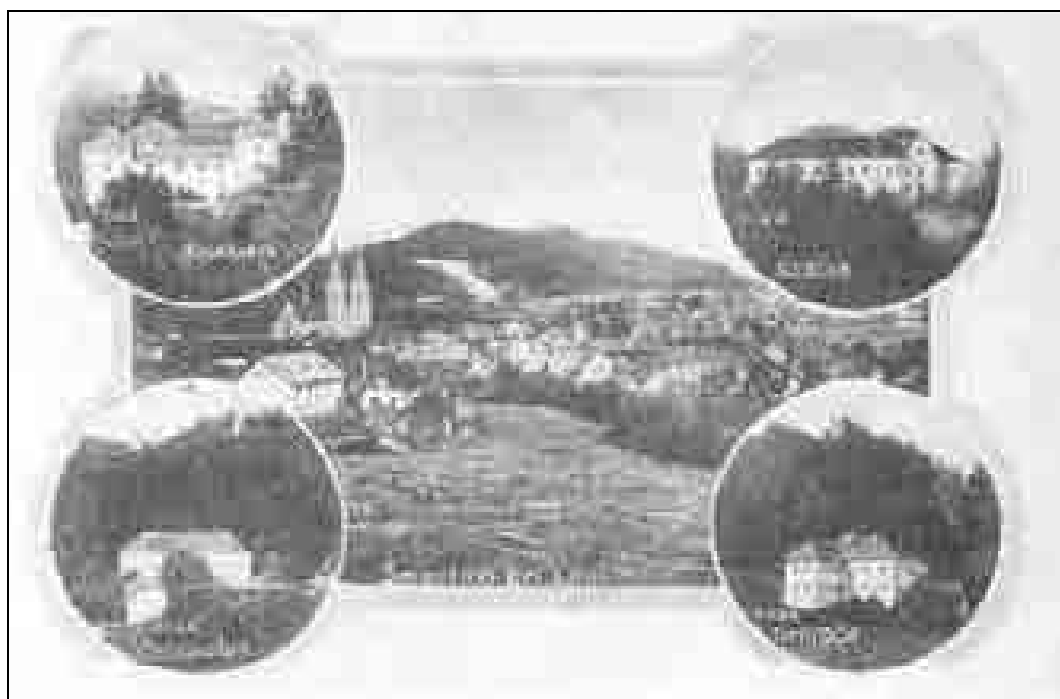
S U M M A R Y

The problem of the architectural history of medieval noble courts in the area of Litija, Šmartno and Gabrovka

The territory encompassing Litija, Šmartno and Gabrovka was once among the areas most densely dotted with castle buildings in the territory of the present-day Slovenia. Apart from a few fortified ministerial castles, there were a considerable number of unfortified noble courts in the area during the Middle Ages. Just like castles, mansions served as noble residences and centres of estates, with the only difference that they did not have any fortification components and were not more than two-storey buildings. Even though such courts were very common residences of lower nobility and centres of minor feudal estates across the German provinces between the 13th and 15th century, they are rarely mentioned in medieval written sources due to their minor importance in comparison with larger fortified castles. No such building has been entirely preserved in the area concerned or elsewhere in Central Europe. The research shows that most noble courts in the area under discussion, as well as in other parts of the territory of the present-day Slovenia, took the shape of two-storey tower-like two-cell buildings constructed on a rectangular platform measuring approximately 9x15 metres. In the Modern Period all buildings of medieval courts identified in the area concerned were included in the designs of Renaissance mansions of the 16th and 17th century. Therefore, in order to determine the architectural features of medieval courts a careful analysis should be made of the architectural development of mansions into which they were later incorporated. In the case of the area under discussion, this task is relatively difficult, since many buildings were destroyed in the 20th century and can only be analysed on the basis of scarce material remnants as well as written and pictorial sources. Nevertheless, one can safely argue that the designs of medieval unfortified courts were incorporated into Renaissance designs of mansions, such as Pogonik, Turn v Litiji, Knežija, Bogenšperk and Turn pri Gabrovki, and probably also into the designs of mansions of Ponoviče, Grmače and Selo. Only in the case of the former mansion Slatna near Šmartno is it possible to establish that during the construction of its new Renaissance design in the 17th

century, the medieval court was completely demolished and replaced with a new building. Although many medieval courts lost their significance in the 15th century, the fundamental idea of a minor unfortified feudal residence and administrative centre of a small estate remained in existence until the 18th century. Thus, in the 16th and 17th century

the area under discussion witnessed the construction of several buildings that illustratively document the architectural development of the idea of medieval noble court in the early Middle Ages. These buildings were of roughly the same size as medieval courts but did not have a tower-like structure.

*Šmartno pri Litiji z okoliškimi gradovi na razglednici, odposlani leta 1930
(Brilej, Spomin na Litijo, str. 115).*